

УДК 94(477)

DOI: 10.30840/2413-7065.2(83).2022.258515

ПЛЕМІННІ ГНІЗДА ПОСЕЛЕНЬ СКІФІВ-ЗЕМЛЕРОВІВ
ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИОлексій ТРАЧУКorcid.org/0000-0003-3490-8626кандидат історичних наук, старший науковий співробітник
відділу соціокультурної антропології НДІУ

Анотація. У XX ст. П. Третьяков, Б. Тимошук, І. Фроянов, В. Мавродін та ін. обґрунтовано розглядали гнізда поселень як залишки структури союзів племен, названих у давньоруських літописах. Археологічні дослідження поселень та городищ VII–III ст. до н. е. на території України за останні сто років створили можливості для подальших соціальних досліджень слов'ян. За топографічну основу пошуку гнізд поселень слов'янських родів і племен можна, за словами Б. Рибаківа, «взяти ту стійку територію, яка уже тричі, на трьох хронологічних зрізах, виявляла однаковість своїх основних контурів, ту, яку вже неодноразово називали батьківщиною праслов'янських племен». Дослідження соціальної структури племен скіфів-землеробів, які із Правобережжя поширилися на території Лівобережної України, ми можемо розпочати з нанесення поселень землеробів у басейнах річок Ворскли, Сули, Псла, Сейму та Сіверського Дінця на сучасні карти масштабу 1:250 000. Подальше картографування поселень скіфів-орачів в ареалі Правобережної України та неврів у Верхньому Подніпров'ї створюватиме перспективу географічних, соціальних і лінгвістичних досліджень та виявлення характерних рис етногенезу слов'ян-українців від літописних племен до доби заліза, бронзи та міді.

Ключові слова: слов'яни; племінні гнізда поселень; скіфи-землероби; Лівобережна Україна.

PEDIGREE NESTS OF SCYTHIAN FARMERS' SETTLEMENTS
OF THE LEFT-BANK UKRAINEOleksii TRACHUK

Candidate of Historical Sciences, senior research fellow Department of Socio-Cultural Anthropology

Annotation. In the 20th Century. P. Tretiakov, B. Tymoshchuk, I. Froianov, V. Mavrodin, and others reasonably considered the nests of settlements as the remnants of the structure of tribal unions named in the ancient Russian chronicles. Archaeological research of settlements of the 7th–3rd centuries BC on the territory of Ukraine over the past hundred years have created opportunities for further social studies of the Slavs. As a topographical basis for searching for the nests of settlements of Slavic clans and tribes, we can, according to B. Rybakov, “take that stable territory, which already three times, on three chronological sections, showed the sameness of its main contours, the one that has already been repeatedly called the homeland of the Proto-Slavic tribes”. The study of the social structure of the tribes of Scythian farmers, who spread from the Right Bank to the territory of the Left-Bank Ukraine, we can begin by plotting their settlements on modern maps at a scale of 1: 250,000 in the basins of the Vorskla, Sula, Psel, Seim, and Seversky Donets rivers. The subsequent mapping of the settlements of the Scythian farmers in the area of the Right-Bank Ukraine and of the Nevri in the Upper Dnieper region will create the prospect of geographical, social, and linguistic research and identify the characteristic features of the ethnogenesis of the Slavic-Ukrainians from chronicle tribes to the era of iron, bronze, and copper.

Key words: Slavs; pedigree nests of settlements, Scythian farmers; Left-Bank Ukraine.

© Трачук О.

Вивчення соціально-етнічних факторів і громадських відносин [15, с. 86–92] безпосередньо пов'язано з виділенням етнічних спільнот, тому що етнос – не біологічна, а соціальна категорія, як це неодноразово підкреслювали вітчизняні вчені [2, с. 5; 13, с. 21]. Дослідження соціальної структури суспільства слов'ян належить до актуальних завдань української історичної науки, адже без нього неможливо повністю розкрити етногенез українського народу, вивчити процес виникнення українського селянства, військової знаті та інших соціальних груп давніх слов'ян [46, с. 5].

У середині ХХ ст. П. Третьяков запропонував важливу тезу про те, що родові та племінні громади знайшли своє відображення в такому комплексі археологічних пам'яток, як «гніздо поселень» [50а, с. 152–156]. Кожне поселення в соціальній структурі слов'ян, підкреслює Є. Максимов, «слід розглядати як місце проживання однієї або кількох громад, група яких становила плем'я. На цю структуру вказує розміщення поселень «гніздами», які утворювали плем'я» [28, с. 172].

Гніздове розташування родових поселень племені на українській етнічній території відоме археологам (С. Березанська, В. Отрощенко) з часів міді-бронзи [7, с. 485–486]. Про давність гніздового розташування поселень свідчать їх виявлення в соціальних структурах племен ірокезів Північної Америки під час етнографічних досліджень у ХVІ ст. Л. Моргана [31, с. 66].

І. Фроянов, В. Мавродін [27а, с. 131], автор цих рядків [47, с. 41–58; 49, с. 46–72, 115–181; 50, с. 5–7] та інші обґрунтовано розглядали гнізда поселень як залишки племен, названих у

давньоруських літописах. А кожне поселення в гнізді поселень східних слов'ян є складовою частиною племінного організму [50, с. 7; 46, с. 14], на наш погляд, – місцем, де мешкали члени одного із родів племені [49, с. 243]. Здебільшого, пише П. Третьяков, «гніздо поселень являє собою плем'я, в яке входить від 2-х до 8 селищ, розташованих на відстані 0,5–2 км один від одного» [50б, с. 110–118]. Ці показники взято за основу в дослідженні поселень племен скіфів-землеробів у нашій статті.

Гніздо поселень східних слов'ян на теренах України, на наш погляд, утворювали представники одного племені, до якого входили родові поселення, відомі на Балканах як задруги [50, с. 3–11]. Розростаючись, великі роди могли утворювати в межах одного племінного гнізда поселень свої братства. Родоплемінні поселенські гнізда мають природні межі. Найчастіше вони розташовуються в басейні однієї річки, потічка чи долини. Родова окремішність та племінна замкнутість характерні для родоплемінного ладу слов'янських народів, вони приводять до чітко визначених територіальних меж племені. Все родове та племінне (землі, угіддя, споруди) передається в спадок із покоління в покоління і свято бережеться протягом життя народу [49, с. 46 (додатки А.2 і А.3)].

Мета нашого дослідження – виявити соціальну структуру слов'ян шляхом локалізації племінних гнізд поселень скіфів-землеробів Лівобережної України в басейнах річок Ворскли, Сули, Псла, Сейму та Сіверського Дінця в рамках науково-дослідного проекту «Етногенез українського народу у світлі сучасних наукових даних і методологічних підходів».

Гнізда поселень басейну Ворскли скіфів-землеробів Лівобережної України

Дослідження території Лівобережної України можемо розпочати з географії поселень слов'янських племен скіфів-землеробів, які, починаючи із чорноліських часів, поширилися із Правобережжя в басейнах річок Ворскли, Сули, Псла, Сейму та Сіверського Дінця. Вони, на погляд археологів, з'явилися тут одночасно із переселенням сюди із Північного Кавказу скіфських племен [30, с. 60; 18, с. 12–16; 16, с. 81–84; 3, с. 118, 183–184].

Очевидно, розмірковує С. Бессонова, що «скотарсько-землеробське населення Лівобережного Лісостепу V ст. до н. е. й було тими скіфами-землеробами, яких згадує Геродот [IV, 18]. Він також називає їх борисфенітами – від назви р. Дніпро – Борисфен» [9, с. 98; 20, с. 58–92]. Культура лісостепових племен, слушно зауважує І. Ляпушкін, «істотно відрізняється від культури степових, власне скіфських племен. Це різні культури і по вигляду, і по походженню» [27, с. 28–29].

Ворсклинська локальна група скіфів-землеробів займає невелику площу – в основному правобережжя р. Ворскли в межах Сумської і Полтавської областей. Розкопані кургани біля сіл Лихачівка і Кириківка. Досліджуються Більське городище і його кургани, кургани і поселення поблизу с. Мачухи, на південь від Полтави. Всі поселення знаходяться в зоні Лісостепу, в верхній і середній течії річки та на її притоках – Коломаку, Мерлі, Ворсклиці і Боромлі. В нижній течії Ворскли, південніше Нових Санжар, вони не зустрічаються [22, с. 50]. Крім Більського, в басейні Ворскли відомо ще 11 городищ. Неукріплені поселення скіфів-землеробів розташовані головним

чином на півдні, городища – на півночі. Три з них розташовані вище Більська, поблизу сіл Кам'янки, Сосенки та Зарічного (колишня Боголюбівка) в Сумській області; три – у верхів'ях Ворскли біля сіл Борисівки і Мощеного Білгородської області та біля Високого – Курської [17а, с. 115; 22, с. 72–73]. На кінець XX ст. у Ворсклинському регіоні, на думку Б. Мозолевського, було відомо 13 городищ, близько 100 селищ та понад 160 в основному підкурганних поховань [30, с. 61; 11, с. 7].

Поселення другої половини VII ст. до н. е. неукріплені, невеликі за розмірами і розташовуються на низьких берегах річок. Численну групу складають поселення кінця VII–VI ст. до н. е. Саме селища VI ст. до н. е., на думку Г. Ковпаненко, «становлять найчисленнішу групу ... на 31 з 66 відомих тепер на цій території поселень був знайдений чорнолощений посуд з різьбленим інкрустованим орнаментом і горщики з наліпним валиком під вінцями або на тулубі, тобто посуд, характерний лише для раннього скіфського часу (кінець VII–VI ст. до н. е.). Решта пам'яток відноситься до кінця VI або скоріше до V–III ст. до н. е.» [22, с. 50].

На думку Б. Рібакова, в Більському городищі слід бачити союз спочатку двох, а потім трьох племен, що виник на початку VI ст. до н. е. у вигляді двох поселень, у середині того ж VI ст. укріплених і об'єднаних Більським городищем. Його розміри вказують, що на городищі збиралися роди з цілого регіону. Два племені, що заснували загальну фортецю, – ймовірно, будини і переселенці з Правобережжя (скіфи-землероби); третім могло бути плем'я кочівників – гелонів, до V ст. до н. е. осілих на цій

землі [41, с. 154]. До картини етнічного складу городища слід додати ще і те, що воно засноване гелонами на тій ділянці Дніпровського Лівобережжя, яка раніше була заселена правобережними скіфами-землеробами. Це, очевидно, був великий міжплемінний центр на прикордонні із степовою, кочовою Скіфією [41, с. 154]. Гіпотеза про Більське городище як місто Гелон, на думку В. Іллінської та О. Тереножкіна, «не знаходить підтвердження в писемних джерелах. Цьому суперечать дані мовознавства, а також відзначені Геродотом відмінності господарсько-культурної, етнічної та антропологічної характеристики обох народів, неможливість ототожнення правобережно-ворсклинської частини населення Лісостепової Скіфії з іраномовними племенами гелонів, а населення з культурою посульсько-донецького типу з давніми аборигенами – будинами». І далі дослідники відзначають, що археологічні розкопки Більського городища не дають можливості виділити його в якусь особливу культурно-локальну групу, відокремлену від інших пам'яток Лісостепової Скіфії [17, с. 349; 16, с. 73–95].

Житлові квартали Більського городища, на наш погляд, подібні до планувальних рішень літописних племен у другій половині I тис. Тут мешкало близько десяти родових громад. Кожна з них займала окремішній квартал городища з культовим центром. С. Бессонова в цьому ядрі бачить «домову общину представників

військової знаті або аристократії» [8, с. 146–147].

Неукріплені поселення, відзначають В. Іллінська та О. Тереножкін, «розташовувалися зазвичай поблизу городищ. Городища, з розташованими поблизу них одним або кількома поселеннями і курганным кладовищем, складали як би комплекс пам'яток родової громади» [17, с. 331–336]. Зазвичай рід (задруга) – це невелике село або його частина. А об'єднання 2–8 родів утворювали плем'я [49, с. 248; 14, с. 165, 171].

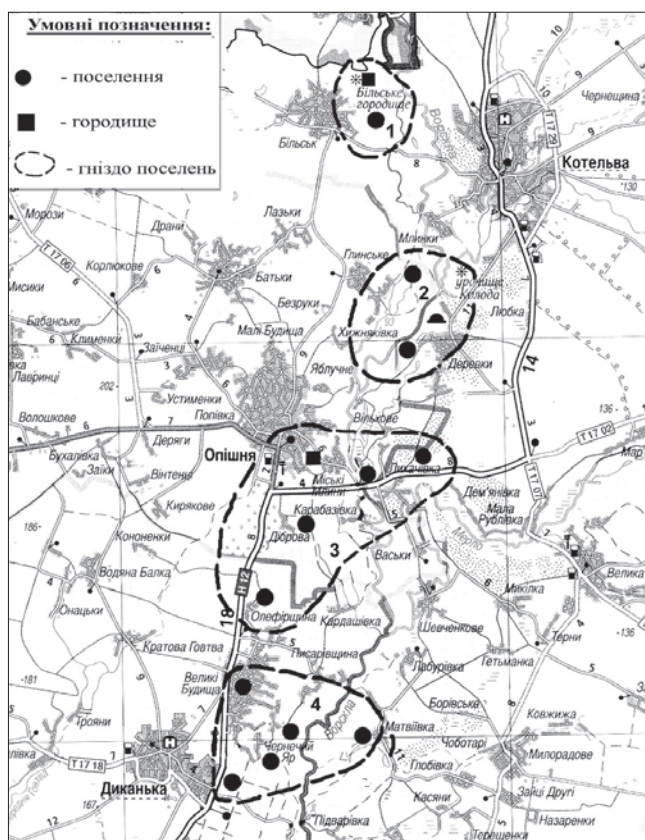

Рис. 1. Гнізда поселень скіфів-землеробів на р. Ворсклі: 1 - Більське; 2 - Глинське; 3 - Опішнянське; 4 - Диканське

На основі досліджень поселень та городищ у басейні Ворскли І. Ляпушкіна та Г. Ковпаненко нами на картах

масштабу 1:250 000 запропонована версія розміщення гнізд поселень племен скіфів-землеробів у VII–III ст. до н. е. Зокрема, **Більське** гніздо поселень, розташоване на правому березі р. Ворскли біля с. Більськ Котельванського району Полтавщини (Рис. 1, табл. 1.1), складалось із самого городища VII–III ст. до н. е. та поряд розташованого поселення [22, рис. 1.26; 27, с. 49, рис. 2.5].

Поява в кінці VII ст. до н. е. на Ворсклі великого поселення з зольниками до початку будівництва Більського городища та ін., на думку Г. Ковпаненко, «пояснюється тими загальними зрушеннями, якими була позначена в історії Східної Європи перехідна доба від бронзового до залізного віку. Її можна тлумачити як ознаку прагнення стародавніх племен до об'єднання в міжплемінні союзи, оскільки велика кількість населення, об'єднаного спільними інтересами, навіть без побудови укріплень є надійним захистом від нападу ворогів» [22, с. 182–183].

Лівобережжя мало мережу торговельно-обмінних шляхів, з яких головним, вірогідно, був Муравський шлях, що йшов із Криму через Степ, межиріччя Ворскли та Сіверського Дінця до сучасної Тули [59, с. 21–23] з відгалуженнями в початковій частині. Мабуть, цими ж шляхами здійснювалися і військові набіги, тому поселення й городища племен скіфів-землеробів частіше споруджувалися осторонь від них. Головний торговельно-обмінний осередок Лівобережжя – Більське городище – був захищений з боку шляху двома городищами, одне з яких зазнало нападу на порубіжжі VI–V ст. до н. е., а потім, наприкінці IV ст. до н. е., було зруйноване друге. Тоді загинула значна частина його населення. Наприкінці V ст. до н. е. підступи

до Більського городища були прикриті додатковими укріпленнями [38, с. 177–179; 59, с. 31–32].

Нижче за течією Ворскли знаходилось плем'я скіфів-землеробів, яке складалось із двох родових поселень **Глинського** гнізда V–III ст. до н. е. (Рис. 1, табл. 1.2). Одне поселення виявлене на правому березі Ворскли біля с. Глинське, друге та курганне кладовище – на лівому біля с. Деревки [22, рис. 1.27, 28]. Наступне плем'я скіфів-землеробів знаходилося на правому березі, його **Опішнянське** гніздо складалось із городища, розташованого біля м. Опішня, та двох поселень, локалізованих біля сіл Діброва та Олефірщина. На лівому березі досліджені теж два поселення – одне на захід, а друге на схід від с. Лихачівка, що розташоване на правому березі р. Мерли, недалеко від злиття її з Ворсклою. Нижче за Опішнянським племенем на правому березі Ворскли жило плем'я **Диканьківського** гнізда поселень, до якого, вірогідно, входило 5 поселень, розташованих біля сіл Диканька, Великі Будища, Чернецьке, Чернечий Яр, та на лівому березі – біля с. Матвіївка [27, с. 48, 54, 85, 142; 22, рис. 1.12, 29–31, 33, 35, 36, 43] (Рис. 1, табл. 1.3, 4).

Наступне племінне гніздо поселень локалізоване на правому березі Ворскли – **Стасівське**, яке складалось із 7 поселень, розташованих біля сіл Слинків Яр, Гавронці, Петрівка, Кам'янка, Бричківка, Стасі (два поселення). Нижче за течією Ворскли перед Полтавою знаходилося плем'я, яке складалось із 4 родових поселень **Патлаївського** гнізда, зафіксованих археологами біля сіл Патлаївка, Кротенки, Вакулинці, Пилівка [27, с. 96, 135; 22, рис. 1.38, 39, 42, 45–49, 59, 61] (Рис. 2, табл. 1.5, 6). До **Полтавського**

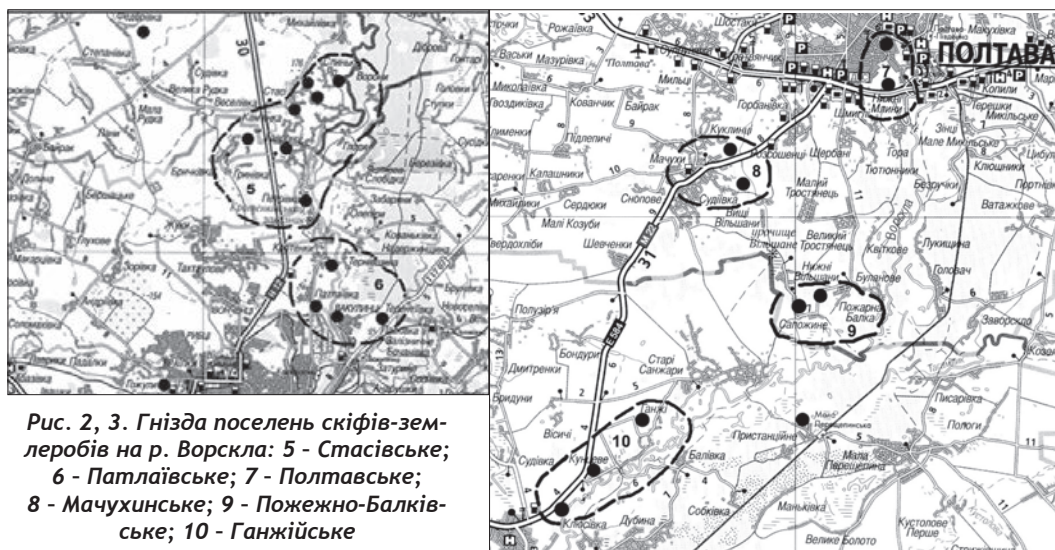

Рис. 2, 3. Гнізда поселень скіфів-землеробів на р. Ворскла: 5 - Стасівське; 6 - Патлаївське; 7 - Полтавське; 8 - Мачухинське; 9 - Пожежно-Балківське; 10 - Ганжійське

гнізда поселень (Рис. 3, табл. 1.7), очевидно, входило два поселення, виявлені біля села Нижні Млини, та одне в межах м. Полтави (Соборна площа) [27, с. 92, 126; 22, рис. 1.50, 52]. Південніше Полтави локалізоване **Мачухинське** гніздо поселень скіфів-землеробів, до якого входили поселення біля сіл Мачухи та Судіївка (Рис. 3, табл. 1.8).

На правому березі Ворскли (Рис. 3, табл. 1.9–10) знаходилося гніздо поселень **Пожежно-Балківське**, до якого входило два поселення біля села Пожежна Балка. До **Ганжійського** гнізда входило три поселення – біля сіл Ганжі, Кунцево, Нові Санжари [27, с. 64, 83, 88, 92, 97–125; 22, рис. 1.53–58, 62].

На Сумщині на правому березі Ворскли нами локалізовано **Ницахське** гніздо, яке складалось із городища, розташованого біля с. Кам'янка, та поселення біля с. Ницаха.

На цьому ж березі, але трохи нижче, зафіксовані городище біля с. Сосонка та поселення в околицях с. Стара Іванівка, які утворювали **Сосонківське** гніздо. Нижче за течією на лівому березі Ворскли розташовувались, на наш погляд,

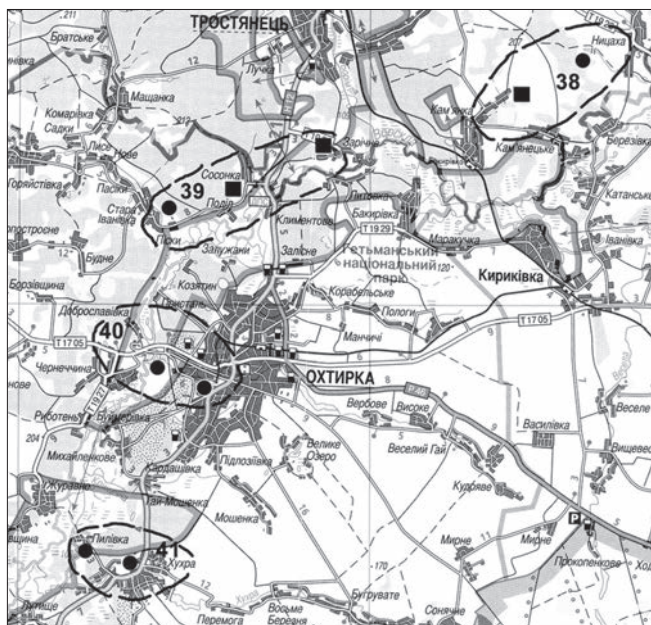

Рис. 4. Гнізда поселень скіфів-землеробів на р. Ворскла: 38 - Ницахське; 39 - Сосонківське; 40 - Охтирське; 41 - Хухринське

родові поселення Охтирського племені скіфів-землеробів. До цього гнізда входило два поселення – біля с. Чернеччина та біля м. Охтирка. **Хухринське** гніздо поселень на лівому березі Ворскли локалізоване біля сіл Хухра та Пилівка [22, рис. 1.6, 8, 9, 18, 19, 21, 22, 61] (Рис. 4, табл. 1.38–41).

Племена скіфів-землеробів виявлені археологами також у верхів'ях Ворскли на нинішній території РФ у Білгородській області. **Борисівське** гніздо поселень (Рис. 5, табл. 1.50) складалось із городища і поселення, розташованих біля с. Борисівка на правому березі Ворскли, а також другого поселення, розташованого на лівому березі річки [22, рис. 1.1, 2, 15].

Серетинське гніздо поселень (Рис. 6, табл. 1.51) локалізоване вище по Ворсклі на її обох берегах. Два поселення на правому березі біля сіл Серетина та Полубіжне і одне на лівому – біля с. Тепле [22, рис. 1.3, 4, 75].

Рис. 5. Борисівське (50) гніздо поселень скіфів-землеробів на р. Ворсклі

Для розуміння стосунків племен скіфів-землеробів із скіфами-скотарями особливий інтерес являє свідчення Страбона про кочівників і землеробів у Криму, які можемо віднести і до українського Полісся IV ст. до н. е. «Номади, – наводять вислів Страбона В. Іллінська та О. Тереножкін, – займаються більше війною, чим розб'єм, і війни ведуть із-за данини: надавши землю в володіння охочим займатися землеробством, вони задовольняються отриманням обумовленої помірної данини, не для наживи, а для задоволення своїх щоденних життєвих потреб; у разі ж несплати данини данниками починають з ними війну... В дійсності вони навіть не починали б війни, якби данина була вчасно ними виплачена. А не платять їм ті, які упевнені в своїх силах, ті, що можуть дати відсіч нападаючим або перешкодити вторгненню». Землероби Криму хоч і платили данину кочівникам, якоюсь мірою зберігали самостійність.

Рис. 6. Серетинське (51) гніздо поселень скіфів-землеробів на р. Ворсклі

Імовірно, аналогічними були відносини між данниками і пануючими скіфами і на Лівобережній Україні [17а, с. 59; 10]. Осілі племена – скіфи-землероби, – на думку дослідників, відкуповувалися пшеницею; племена, в яких були розвинені ремесла, могли виплачувати данину виробами з глини, бронзи і заліза, тобто всім тим, в чому мали потребу кочівники [17а, с. 59].

Гнізда поселень у басейнах рік Сули, Сейму, Псла і Сіверського Дінця

У басейнах Сули, Псла і Сіверського Дінця, на відміну від Ворскли, поселень VII ст. до н. е. не виявлено. Найдавніше поселення на Сіверському Дінці

(городище біля с. Люботина) датується першою, а на Сулі (Басівське городище) – другою половиною VI ст. до н. е. [22, с. 79]. Густозаселеними регіонами були басейни Псла, Ворскли, Сейму, а найчисленнішими – племена скіфів-землеробів у басейні Сіверського Дінця. Цей регіон у V–IV ст. до н. е. стає найрозвинутішим у соціальному плані [9, с. 99], де, на наш погляд, панував родоплемінний лад [50, с. 3–11].

У басейні р. Сули, на відміну від Сіверського Дінця та Поворскля, поселень відомо мало. Значно більше в цьому районі городищ. У Посуллі городища виникають не пізніше середини VI ст. до н. е. й існують до кінця скіфського часу.

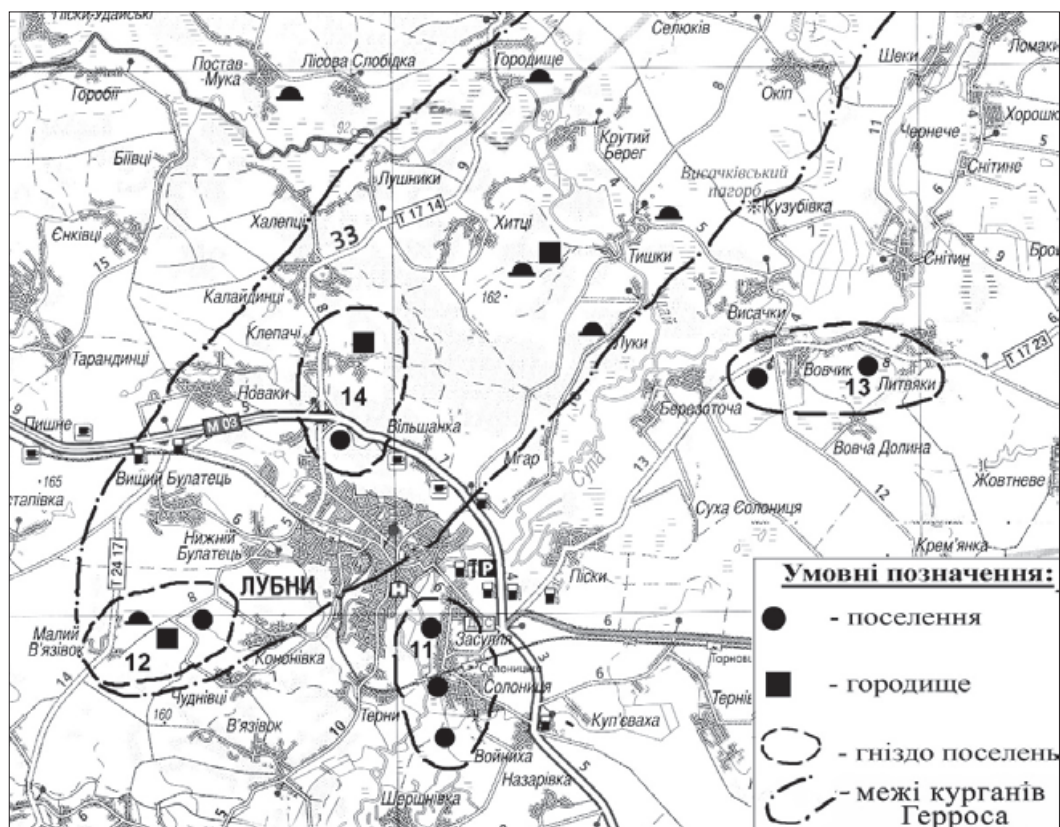

Рис. 7. Гнізда поселень скіфів-землеробів на р. Сулі: 11 - Солоничьке; 12 - Малий В'язівок; 13 - Литвяківське; 14 - Клепачівське

Найбільш південним є городище біля с. Малий В'язівок у гирлі р. Сліпорід. Поблизу м. Лубни в пониззі Удаю городища розташовані біля сіл Хитці, Клепачі, Сухоносівка, Свиридівка та біля м. Лохвиця. Вище по Сулі відоме городище біля м. Глинськ. Найбільшим є Басівське городище, розташоване в верхів'ях ярів правого берега р. Хмелівка [17, с. 312; 21, с. 139]. На Пслі до їх числа належить городище поблизу с. Книшівка [17а, с. 117–118].

У басейні р. Сули нами локалізовано 5 гнізд поселень та городищ племен

скіфів-землеробів. **Солоницьке** гніздо (Рис. 7, табл. 1.11) складалося із трьох родових поселень, розташованих на лівому березі Сули в Лубенському районі Полтавської області біля сіл Засулля та Солонія (два поселення) [27, с. 73, 133; 17, с. 306]. На захід від м. Лубни локалізоване гніздо поселень **Малий В'язівок**, до якого входять городище та поселення, розташовані біля с. Малий В'язівок. **Литвяківське** гніздо локалізоване вище по течії Сули біля сіл Литвяки та Вовчик. На північ від м. Лубни **Клепачівське** гніздо поселень, куди входять городище

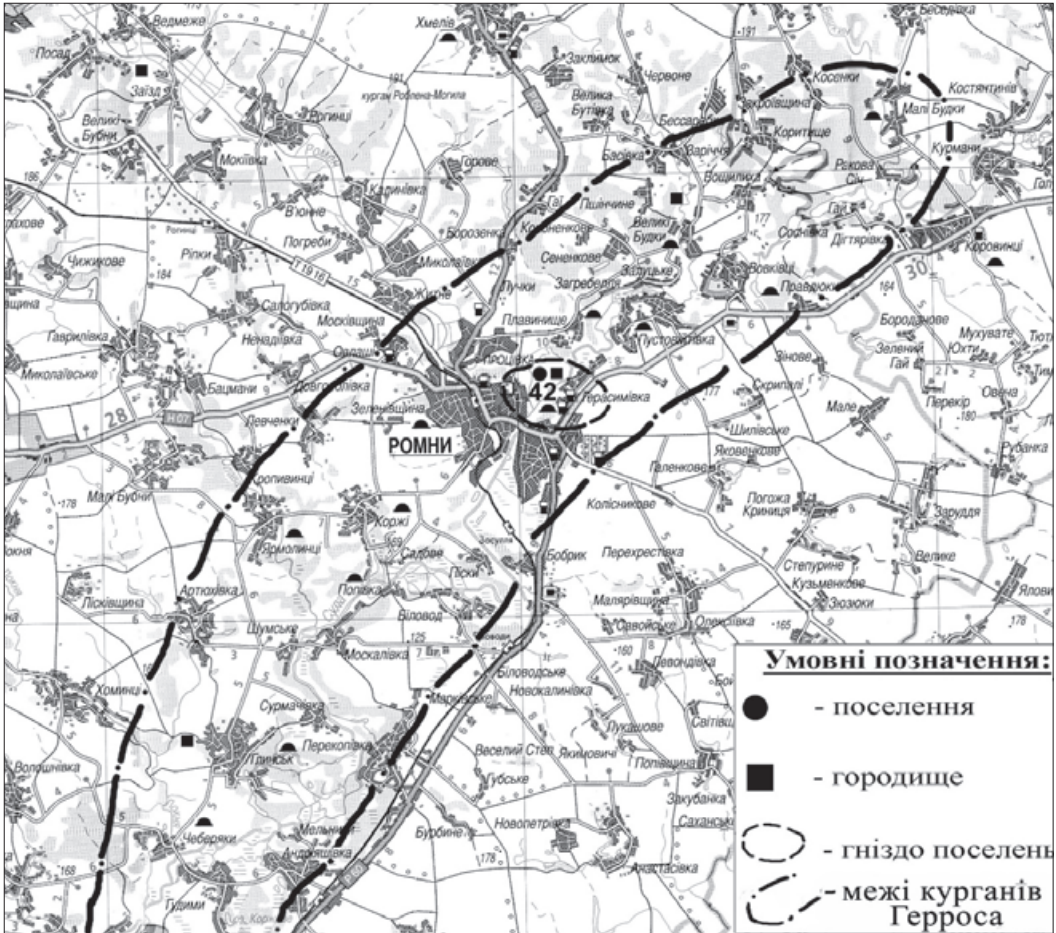

Рис. 8. Ромненське (42) гніздо поселень скіфів-землеробів на р. Сулі в оточенні курганів скіфського Герросо

та поселення [27, с. 50, 84, 86, 138, рис. 2.6, 64, 68] (Рис. 7, табл. 1.12–14). **Ромненське** гніздо складається із поселення і городища, розташованих в урочищі Монастирище. Городище та поселення знаходяться на правому березі р. Ромен на відстані 0,5 км від місця впадіння її в р. Сула і на такий же відстані на схід від міста Ромни [27, с. 73, 128–129, 133; 17, с. 306] (Рис. 8, табл. 1.42).

Течія р. Сейм являє собою пограниччя між Лісостепом і Поліссям. Нижня течія Сейму в межах України є в той же час північною межею, куди досягають на Лівобережжі поселення племен скіфів-землеробів. Основними пам'ятками скіфського часу на Сеймі є дев'ять мисових городищ, ланцюг яких тягнеться уздовж правого високого берега Сейму. До їх числа належать городища біля м. Рильська на кордоні України з РФ, городища біля сіл Суха Ліщинівка, Горки, Линове, Старі Гончарі, біля м. Путивля, а нижче Путивля – біля сіл Ховзівка, Червоний Ранок [17а, с. 123; 17, с. 343; 1, с. 86].

У кожному з гнізд поселень скіфів-землеробів VII–III ст. до н. е., на слухну думку С. Бессонової, «було одне або два три городища та кілька неукріплених селищ. Тобто це були родинні й водночас військові об'єднання» [8, с. 146].

У басейні р. Сейм нами локалізовано 7 гнізд поселень скіфів-землеробів у Сумській, Чернігівській та Курській областях. **Божківське** гніздо розташоване на правому березі р. Сейм поряд із селом Божки (раніше Червоний Ранок) у Кролевецькому районі Сумської області і складається із поселення і городища. Городище займає центральну частину

поселення, розташоване на пагорбі, утвореному долиною річки та двома ярками. З півночі від плато пагорб відрізаний валом і канавою. Висота пагорба над долиною річки від 25 до 30 м, схили дуже стрімкі [27, с. 81]. Трохи вище по р. Сейм на правому березі розташоване **Ворголівське** гніздо, яке також складалося із городища, що знаходилося на правому березі р. Клевень (права притока Сейму) на південний схід від с. Воргол Кролевецького району, і поселення, виявленого біля с. Литвиновичі [27, с. 59, 84] (Рис. 9, табл. 1.43, 44).

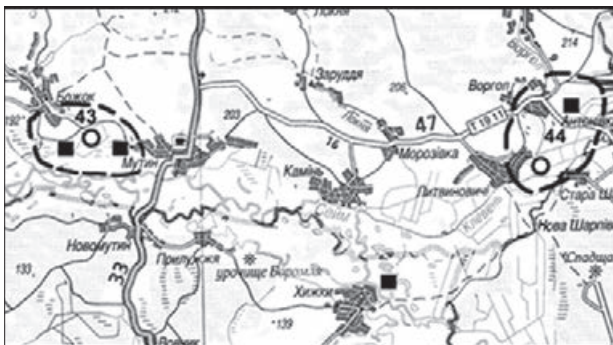

Рис. 9. Гнізда поселень скіфів-землеробів на р. Сейм: 43 - Божківське; 44 - Ворголівське

Ховзівське гніздо поселень локалізоване на правому березі р. Клевень на відстані 0,5 км на північний захід від с. Ховзівка Путивльського району на Сумщині. Воно складається із двох частин – городища і розташованого поряд поселення. Городище займає пагорб, який височить над долиною річки на 50 м, має назву *Шпиль*. Із північного сходу пагорб обмежений долиною ріки, з північного заходу і південного сходу – ярами [27, с. 138, рис. 75] (Рис. 10, табл. 1.46).

Волинцівське гніздо розташоване в Путивльському районі на правому березі Сейму, до нього входять три городища

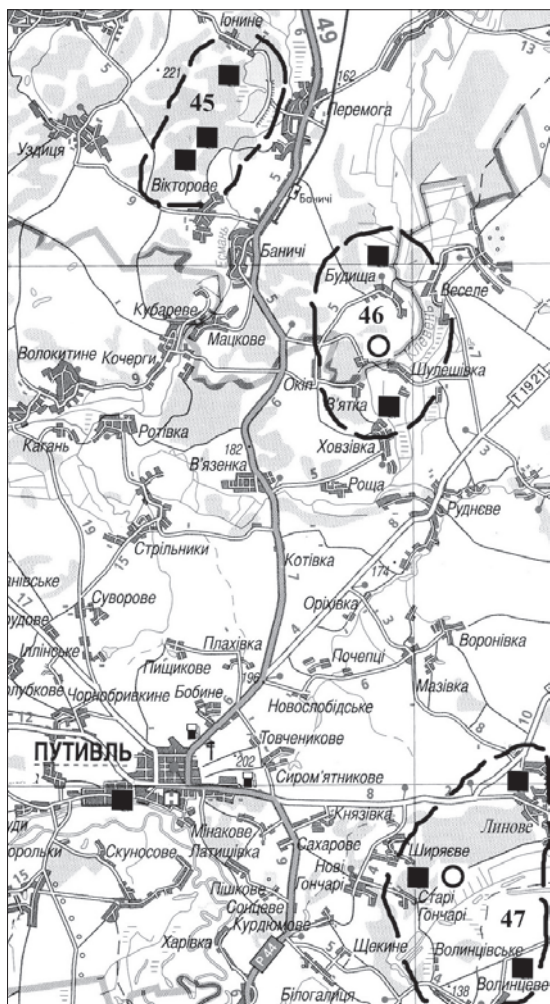

Рис. 10. Гнізда поселень скіфів-землеробів на р. Сейм: 45 - Вікторівське; 46 - Ховзівське; 47 - Волинцівське

та одне поселення. Одне городище і поселення знаходилися на північний схід від с. Старі Гончарі на пагорбі, оточеному ярами. Висота пагорба над рівнем долини 35–40 м. Друге городище розташоване на кілька кілометрів південніше від вищеназваного і на 2,5 км на схід від с. Волинцеве на пагорбі серед боліт долини річки.

Третє городище знаходилося на пагорбі в межах с. Линове [27, с. 59, 84, 134, рис. 31] (Рис. 10, табл. 1.47).

У Коропському районі біля с. Шабалинів Чернігівської області при впадінні р. Сейм у Десну закартографовано Шабалинівське гніздо, що складається із поселення і городища, яке займало пагорб на берегах річок. З напільної, північно-східної сторони пагорб огорожений валом і канавою. За валом розташовувалося поселення [27, с. 142] (Рис. 11, табл. 1.59).

Два гнізда скіфів-землеробів локалізовано на берегах Сейму в Курській області РФ. Рильське гніздо складалося з укріпленого поселення в межах м. Рильськ на правому березі р. Сейм. Городище – на відстані 4 км на північ від міста на пагорбі цього ж берега Сейму в урочищі Підмонастирська Слобода (Рис. 12, табл. 1.57). Друге гніздо – Ліщинівське – складалось із двох городищ та одного поселення в Рильському районі на правому березі р. Сейм (Рис. 13, табл. 1.58). Одне городище та поселення знаходилися біля с. Ліщинівка, а друге городище – на відстані 4 км на південний захід від с. Суха [27, с. 82, 129–131, 136, рис. 30, 70, 71, 74].

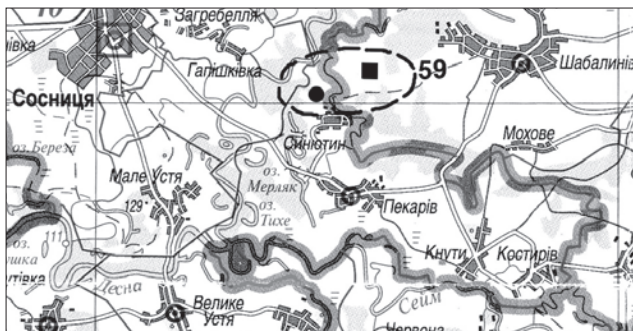

Рис. 11. Шабалинівське (59) гніздо поселень скіфів-землеробів на р. Псел

Рис. 12. Рильське (57) гніздо поселень скіфів-землеробів на р. Сейм у Курській області РФ

Рис. 13. Ліщинівське (58) гніздо поселень скіфів-землеробів на р. Сейм у Курській області РФ

Рис. 14. Великорибцицьке (48) гніздо поселень скіфів-землеробів на р. Псел

городища в басейні Псла. Але це скіфське вторгнення не призвело до загибелі місцевих племінних центрів [9, с. 96; 12, с. 24–25].

У басейні Псла на даному етапі закартографовано 6 гнізд поселень, вірогідно, скіфів-землеробів. **Великорибцицьке** гніздо (Рис. 14, табл. 1.48) складається із городища та поселення, які розташовані на лівому березі р. Рибиці при впадінні в р. Псел на відстані 1 км на південний схід від с. Велика Рибиця [27, с. 56–58, рис. 11].

Пристайлівське гніздо, до якого входило два поселення скіфів-землеробів, розташоване на правому березі Псла біля с. Пристайлове (у 1946 р. приєднане до с. Новотроїцьке) Лебединського району на Сумщині [27, с. 93] (Рис. 15, табл. 1.49).

Наприкінці VI ст. до н. е. на Лівобережжі відбуваються значні зміни.

Рис. 15. Пристайлівське (49) гніздо поселень скіфів-землеробів на р. Псел

Скіфська навала на Лівобережжя Дніпра супроводжувалася військовими сутичками зі скіфами-землеробами. Так, наприкінці VII – на початку VI ст. до н. е., відзначає С. Бессонова, були спалені оборонні споруди Книшівського

У зв'язку з нападами кочівників, на думку С. Бессонової, припиняється життя на деяких городищах Ворскли. Частина скіфів-землеробів із Сейму та Сіверського Дінця переселяється на Верхній Дон. Очевидно, частину земель на південній

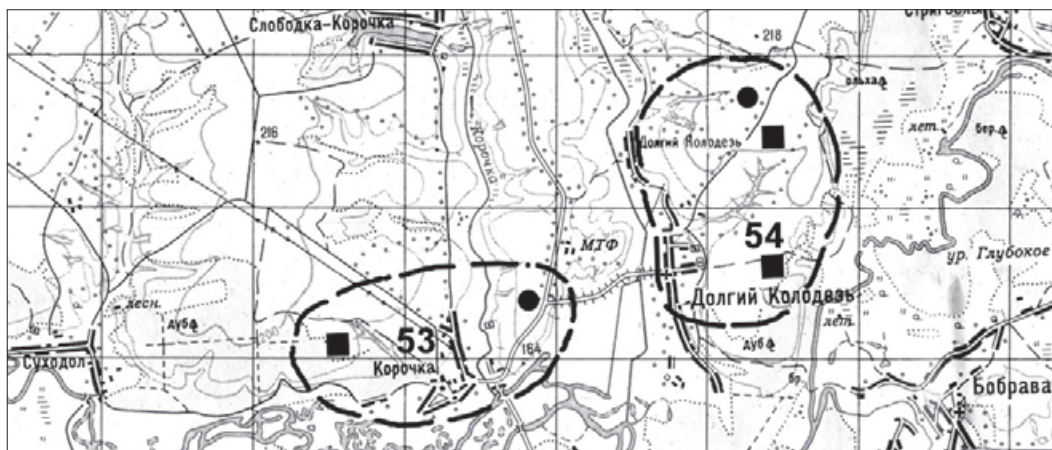

Рис. 16. Гнізда поселень скіфів-землеробів на р. Псел у Курській області РФ:
53 - Корочкинське; 54 - Довгий Колодезь

околиці Лісостепу зайняли скіфи царські. Під тиском нових пришельців якась частина скіфів-землеробів із Подніпров'я подалася на Дон [9, с. 98; 59, с. 36; 29, с. 26]. Щодо походження скіфів-землеробів Середнього Дону нині можна стверджувати, що вони, на думку Б. Мозолєвського, з'явилися тут раптово і не мають коренів у місцевій культурі доби бронзи. Всі особливості культури Середнього Дону пов'язують їх з Українським

Лісостепом, проте вказати конкретний район, звідки вони поширилися, поки що неможливо [30, с. 69].

У Харківській області басейн Сіверського Дінця в скіфські часи був смугою контактів між масивом племен скіфів-землеробів та кочових племен Степу з різноетнічним населенням. Наприкінці VII ст. до н. е. тут також почала складатися розвинута структура поселень та городищ – 20 городищ, серед них кілька

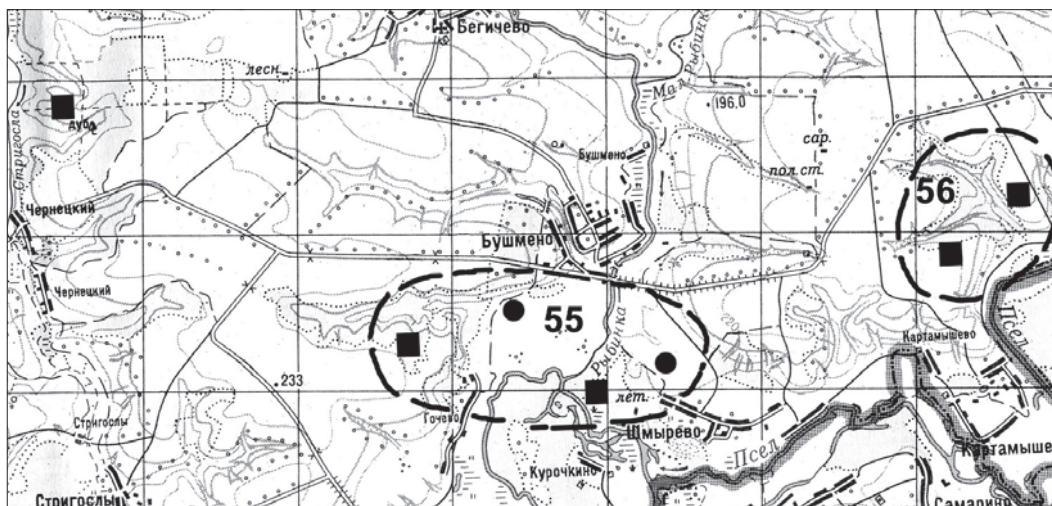

Рис. 17. Гнізда поселень скіфів-землеробів на р. Псел у Курській області РФ:
55 - Бушменське (Шмиревське); 56 - Картамішівське

сховищ, понад 70 селищ і 13 курганных кладовищ. Більшість городищ існувала безперервно з початку VI по III ст. до н. е. Невеликі городища належали, мабуть, окремим родовим громадам. Найбільшим було городище біля хутора Городище (26 га) [9, с. 97; 53, с. 189]. Пам'ятки скіфів-землеробів зосереджені на правому березі Сіверського Дінця, головним чином по річках Уда і Мож, і охоплюють територію понад 100 км завширшки [17а, с. 124; 52, с. 60–61; 54, с. 103–108; 57, с. 139; 55, с. 73–82; 26, с. 45].

Племена скіфів-землеробів у басейні Сіверського Дінця були найчисленнішими. Цей регіон у V–IV ст. до н. е. стає найрозвинутішим у соціальному плані. Більшість городищ і селищ існували тут з VI по III ст. до н. е. Скіфи були зацікавлені в нормальному функціонуванні господарства цього регіону, що забезпечувало потреби напівкочового скотарства в кормах, а також ремісничих виробках. До городищ тяжіли великі – з 500–700 насипами – кургання кладовища скіфів (Люботин, Велика Гомільша) [37, с. 76; 58, с. 30]. Багато поселень і городищ, які виникли в VI ст. до н. е., існували до III ст. до н. е. [17а, с. 125; 55, с. 73–82].

На Харківщині на кінець XX ст., за спостереженнями Б. Мозолевського, зафіксовано 19 городищ, 86 неукріплених поселень та 19 курганных кладовищ. Неукріплені селища та кургання кладовища розташовувалися поблизу городищ і становили замкнутий комплекс (гніздо поселень), що належав родовим громадам [30, с. 66; 3, с. 116–119; 17, с. 336–342]. Так, наприклад, повідомляє Б. Шрамко, поселення виявлені поблизу городищ біля сіл Сабиніно, Водяне, Циркуни,

Коробові Хутори, біля м. Чугуєва та ін., а біля городища Караван зафіксовано навіть чотири поселення. Більш ретельні розвідки, на думку дослідника, «дають можливість збільшити число пов'язаних з городищами поселень і в інших місцях. Весь цей комплекс (городище, селища і кладовище) належав, очевидно, одній патріархально-родовій громаді» [53, с. 189; 17а, с. 125]. Як показують матеріали досліджень Б. Шрамка, до **Сабинінського** гнізда поселень (Рис. 18, табл. 1.52) одного із племен скіфів-землеробів, розташованого на лівому березі верхньої течії Сіверського Дінця (Білгородська область), крім городища, входило три поселення [56, рис. 1.1–3].

Рис. 18. Сабинінське (52) гніздо поселень скіфів-землеробів на р. Сіверський Донець

На правій притоці Сіверського Дінця – р. Уда – неподалік городища, розташованого біля села Водяне, дослідником виявлено два поселення: одне безпосередньо біля городища, друге – на відстані 2,5 км біля с. Хмарівка (назва села на нинішніх картах, у минулому село називалося Шмарівка). Це **Водянське** гніздо поселень, і городище, очевидно, належало одному із племен скіфів-землеробів.

На р. Харків, яка впадає в р. Уда біля с. Циркуни, розташовані городище

і курган, а нижче по річці біля с. Велика Данилівка – поселення і кургани, які утворюють, відзначене Б. Шрамком, **Циркунове** гніздо поселень. Племінне гніздо поселень скіфів-землеробів – **Коропове** – на сучасних картах розташоване на обох берегах Сіверського Дінця біля сіл: городище Коропове (раніше Коробові Хутори), поселення – Задонецьке, оз. Корінне, Лиман та Черкаський Бишкін. **Чугуївське** гніздо поселень виявлене Б. Шрамком вище по р. Сіверський Донець, до якого входили: на правому березі біля самого м. Чугуєва – городище, поселення біля с. Кочеток та Кицівка, а на лівому березі – поселення біля с. Малинівка. Локалізоване нами **Новопокровське** гніздо складається із поселень, розташованих біля села Нова-Покровка та хутора Лаптів Чугуївського району на лівому березі р. Уда – недалеко від її впадіння в Сіверський Донець. Найближче до цього гнізда городище біля м. Чугуєва. **Печенізьке** гніздо складалося із поселення біля с. Печеніги, розташованого вище Чугуєва на правому березі р. Сіверський Донець, та поселення біля с. Базаліївка на лівому березі. На лівому березі р. Сіверський Донець вище Печенізького гнізда локалізоване **Хотімлянське** гніздо, до складу якого входило три поселення, розташовані біля с. Хотімля, хутора Піски, та поселення на правому березі – біля с. Старий Салтів [56, рис. 1.12–20, 43, 44, 55, 79–81, 84, 85] (Рис. 19, табл. 15–21).

Гомільшанське гніздо (Рис. 20, табл. 1.22) локалізоване на р. Гомільша (притока Сіверського Дінця), складається із городища і кургану, розташованих біля села Велика Гомільша, та поселення, розвіданого біля с. Пасіки. **Гришківське** гніздо (Рис. 20, табл. 1.23) поселень ми закартографували в межиріччі Можу і Джгуну – біля села Першотравневе та хуторів Гришківка і Бірочок. До **Мерефського** гнізда, крім городища, розташованого біля с. Яковлівка, входили поселення біля сіл Мерефа (правобережжя р. Мерефа, яка впадає в р. Мож, а та в

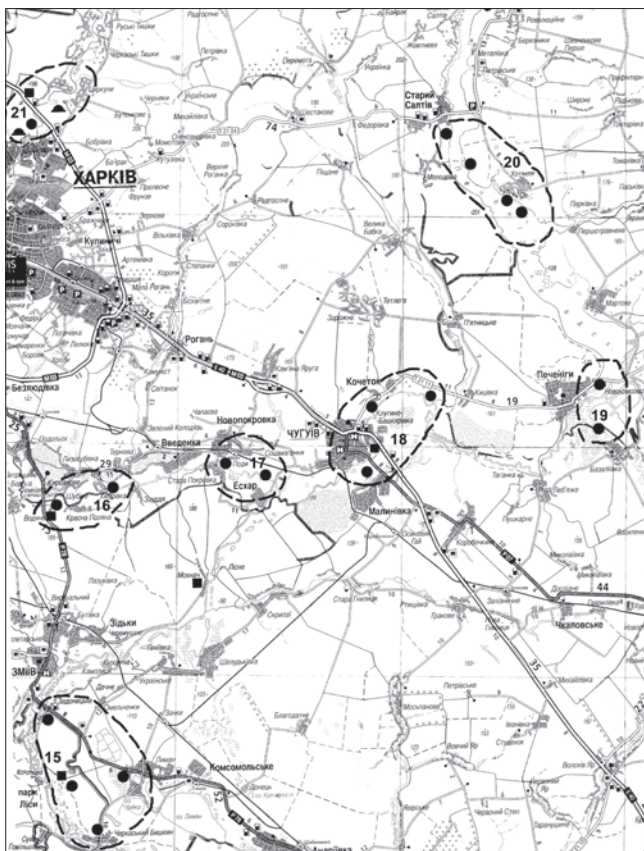

Рис. 19. Гнізда поселень скіфів-землеробів у басейні р. Сіверський Донець: 15 – Коропове; 16 – Водянське; 17 – Новопокровське; 18 – Чугуївське; 19 – Печенізьке; 20 – Хотімлянське; 21 – Циркунове

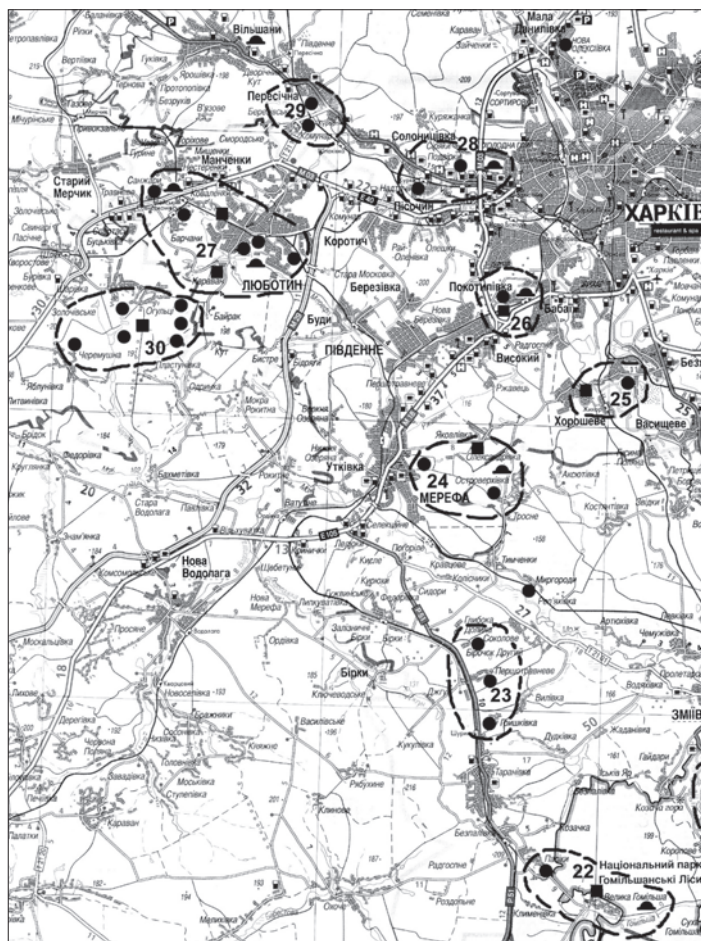

Рис. 20. Гнізда поселень скіфів-землеробів у басейні р. Сіверський Донець: 22 - Гомільшанське; 23 - Гришківське; 24 - Мерефське; 25 - Хорошівське; 26 - Покотилівське; 27 - Караванське; 28 - Подвірківське; 29 - Пересічне; 30 - Огульцівське

У ст. до н. е. Первісний рід знаходився там, де виявлено найдавнішу групу зольників (в урочищі Лимарева Поляна), від якого відбрунькувалися нові роди і утворили нові поселення племені [17, с. 338–339; 54, с. 56–65]. Це були невеликі поселення, на думку Б. Шрамка, «однієї патріархально-родової громади, члени якої були тісно пов'язані між собою». Тому їхні житла «розташовувалися по колу біля одного майдану, що слугував, можливо, колективним загonom для

Сіверський Донець) та Острoverхівка. Поряд з Острoverхівкою знаходилися кургани цього племені [56, рис. 1.38, 75–78, 82, 83] (Рис. 20, табл. 1.24). Характерною ознакою поселень скіфів-землеробів, які знаходяться на плато, служать зольники. На Острoverхівському поселенні виявлено 60 зольників, розташованих групами в п'яти колах з вільним майданчиком посередині. Вірогідно, на кожному колі кожен рід проводив свої ритуали [17а, с. 125].

В житті скіфів-землеробів Острoverхівського племені можна відзначити такі основні етапи розвитку. Перші поселення виникли в кінці VI – на початку

худоби. Неподалік від жител знаходився зольник». В інших місцях басейну Сіверського Дінця, відзначає дослідник, наприклад, на селищі поблизу с. Куряжа або біля ст. Шовкова, також зафіксовані слов'янські роди, в яких житла поселення розташовувалися навколо майдану – по колу [53, с. 184–185; 50, с. 6–7]. Потрібно відзначити, що витоки самоврядної традиції розташування жител по колу предків слов'ян навколо майдану губляться в енеоліті – в забудові трипільських поселень [24, с. 251–252; 35, с. 149]. За доби бронзи на слов'янських поселеннях тшинецької культури теж простежується тенденція до створення

кругового планування. Ця тенденція, на думку С. Березанської, «проявляється у використанні центральної частини поселень під кошару, яка оточувалася будівлями, а також, можливо, якою-небудь огорожею» [6, с. 103–104].

В результаті природного розростання родів скіфів-землеробів відбувалася сегментація родових громад, при якій, на думку Б. Шрамка, «виділялися не окремі індивідуальні сім'ї, а досить велика частина громади... Колектив, що виділився, організовував поруч своє поселення, яке в загальних рисах являло собою копію початкового поселення. Таких етапів сегментації в Острорівському поселенні можна нарахувати три. Зовнішньою ознакою їх стала поява, крім групи зольників в урочищі Лимарева Поляна, ще трьох груп: другої, третьої і четвертої. Внаслідок появи нових груп, розростаючись, поселення поступово поширювалося вздовж лівого берега річки і, нарешті, зімкнулося на північному заході з давньою частиною кладовища». Природне розростання Острорівського поселення – одного із родів племені скіфів-землеробів, на погляд Б. Шрамка, дає нам картину, «типову для поселень раннього залізного віку в басейні Сіверського Дінця» [53, с. 185]. За даними етнографії, вся соціальна історія українських родів України та індіанських племен Північної Америки, як відзначає Л. Морган, «цілком відображається в житті і поділі родів. Самі роди є надійними провідниками дослідників у вивченні порядку поділу племен, що належать до одного основного родового стовбура» [31, с. 62–63].

В часи Скіфії на Лівобережній Україні ми спостерігаємо поділ племен слов'ян через локалізацію гнізд поселень

скіфів-землеробів. Так, на правому березі р. Уда біля с. Хорошеве виявлене городище, а навпроти через річку біля с. Безлюдівка були поселення, які, на наш погляд, утворювали **Хорошівське** племінне гніздо. Трохи вище по р. Уда локалізоване **Покотилівське** гніздо поселень – одне розташоване в с. Покотилівка біля станції Основа, а друге – біля станції Верещаківка [56, рис. 1.53–54, 75–77] (Рис. 20, табл. 1.25, 26).

Огульцівське племінне гніздо (Рис. 20, табл. 1.30) локалізоване в верхів'ях річок Черемушна, Ординка і Мерефа. Тут розташовані три поселення та городище V–III ст. до н. е. біля с. Городище площею 32 га (нинішня Огульцівська сільська рада), два поселення VI–IV ст. до н. е. в урочищі Дирківське на березі р. Ординка біля села Огульці та одне біля с. Черемушна [56, рис. 1.61, 63; 60, № 6, 7, 9, 10, 20, 21]. Поряд із ними, на основі реєстру пам'яток Валківського району, в верхів'ях р. Мож на землях Шарівської сільської ради закартографоване **Шарівське** племінне гніздо поселень скіфів-землеробів VI–III ст. до н. е. (Рис. 21, табл. 1.31), до якого входило одне поселення біля с. Шарівка, по два поселення біля с. Хворостове та Шевченкове [60, № 31, 33, 67, 71, 72]. На вододілі річкових басейнів Сіверського Дінця та Ворскли поряд із Огульцівським і Шарівським племінними гніздами скіфів-землеробів нами локалізоване згадуване вище велике гніздо поселень, виділене Б. Шрамком біля с. Караван на березі р. Мерефа – притоки р. Мож [53, с. 189].

Городище біля с. Караван було мисовим. Біля городища розташовувалося племінне курганне кладовище із 450 насипів. Поселення племен скіфів-землеробів зосереджені на правому березі

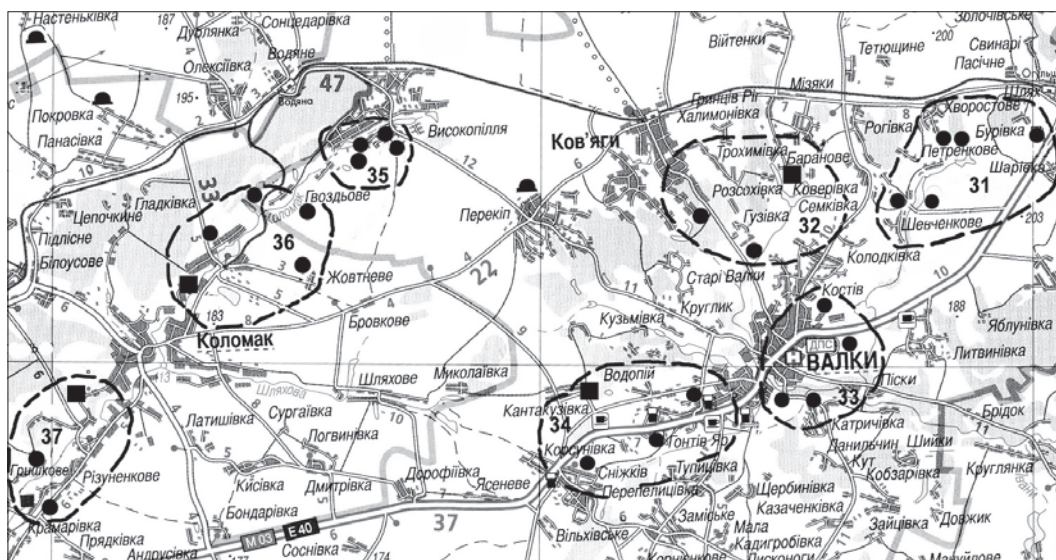

Рис. 21. Гнізда поселень скіфів-землеробів у басейні р. Сіверський Донець: 31 - Шарівське; 32 - Ков'ягинське; 33 - Валківське; 34 - Кантакузівське; на р. Коломак: 35 - Високопільське; 36 - Коломацьке; 37 - Гришкове

Сіверського Дінця, головним чином по річках Уда і Мож, охоплюють територію понад 100 км завширшки. Для оборонних споруд Харківщини характерна велика потужність. Вони складаються з валу і канави, лінії яких добре простежуються і на схилах балок [17а, с. 125].

Городища могли вмістити величезні гурти худоби, коли стада зі Степу зганялися на зимівлю. Заможній скотарській верхівці такі великі споруди оборонного призначення, оточені валами і ровами, були потрібні, вважає В. Петров, «щоб обергти свої стада в їх гуртовому скупченні від розбійних нападів, від варанти, що ставала промислом. Про хліборобські маси не може бути найменшої мови. Хліборобська людність, біднота, в порівнянні з заможною скотарською верхівкою, не потребувала подібних величезних споруд з складною системою укріплень... Хлібороби не мали ані матеріальних ресурсів, ані необхідного військового досвіду» [37а, с. 171].

В Караванському гнізді нами локалізовано 7 поселень. Два поселення гнізда зафіксовано неподалік від городища Караван – біля станції Шовкова та в урочищі Дроб'янське. До Караванського гнізда можемо віднести городище Шеєрманівське біля м. Люботина, поселення в урочищі Підлісне біля Люботина, поселення біля станції Раднаркомівська [56, рис. 1.29, 64–69] та поселення біля городища Караван, виявлене І. Ляпушкіним [27, с. 75] (Рис. 20, табл. 1.27). Шеєрманівське городище розташоване біля м. Люботина на лівому березі невеликої річки Люботинки. Найявні матеріали дають можливість датувати його VI–III ст. до н. е. [53, с. 188]. Важливе місце в Караванському гнізді поселень скіфів-землеробів займає племінне святилище городища Караван. Тут досліджено жертвник святилища, який мав вигляд великої овальної тарілки з сильно прожареною поверхнею діаметром 1,5 м і висотою 15 см. Поряд із святилищем збоку

від жертovníка розміщувався зольник. Жертovníк на городищі Караван пов'язаний із культом землеробства і за своїм призначенням подібний жертovníкам, відкритим на Пастирському, Мотронинському, Трахтемирівському городищах і Жаботинському поселенні скіфів-орачів Правобережної України [17, с. 338–339; 53, с. 199–204].

Подвірківське гніздо поселень скіфів-землеробів розташоване в Дергачівському районі Харківщини на лівому березі р. Уда. Одне поселення і кургани – біля с. Подвірки, а друге поселення – біля с. Куряж. Вище по р. Уда в цьому ж районі локалізовано гніздо поселень **Пересічне**. Одне з поселень гнізда виявлене біля с. Пересічне, друге – біля станції Курортна [56, рис. 1.24–27] (Рис. 20, табл. 1.28, 29).

У Валківському районі в верхів'ях р. Мож та її приток локалізовані три племінні гнізда. **Кантакузівське** гніздо (Рис. 21, табл. 1.34), розташоване на вододілі Можу та Коломаку, формувалося біля городища V–III ст. до н. е. поряд із с. Кантакузівка. До гнізда входило два поселення на околицях с. Валки та одне біля с. Сніжкове [56, рис. 1.59–60; 60, № 8, 74]. **Валківське** гніздо (Рис. 21, табл. 1.33) розташовувалося на схід від с. Валки на обох берегах р. Мож: два поселення на північ від с. Катричівка, одне поселення на схід від Валок і ще одне біля с. Костів [60, № 18, 26, 27, 30].

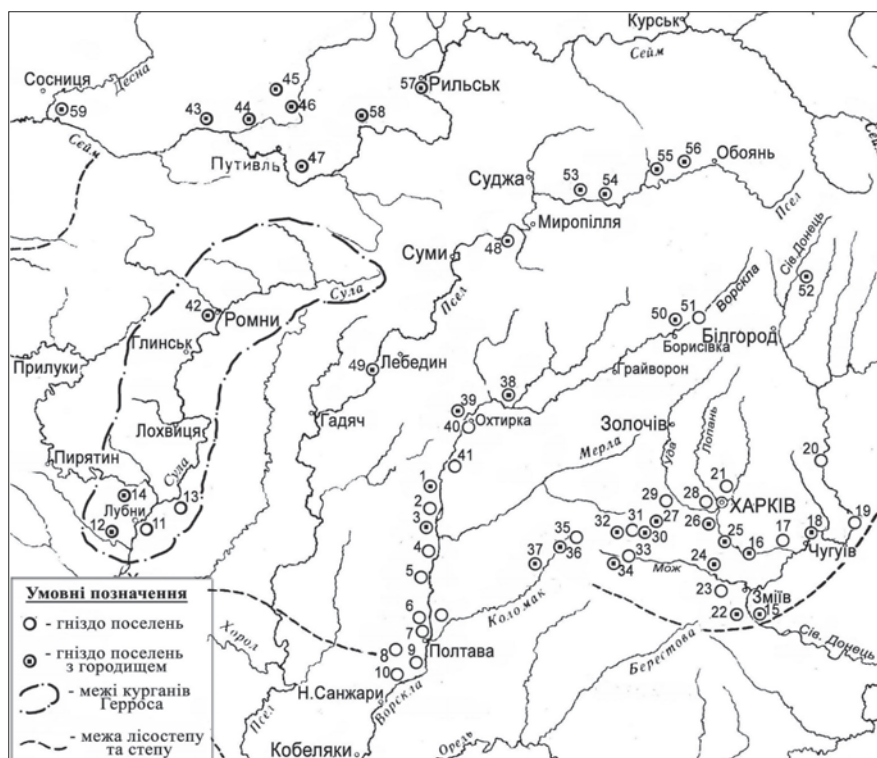
На північ від с. Валки розташоване третє племінне гніздо – **Ков'ягинське** (Рис. 21, табл. 1.32), яке формувалося навколо городища Хозарське, розташованого в верхів'ях р. Турашки притоки Можу на відстані 0,5 км на захід від с. Баранове. До гнізда входили два поселення VI–V ст. до н. е., виявлені біля

сіл Ков'яги та Старі Валки [27, с. 49; 56, рис. 1.57–58; 60, № 14].

На межі Харківської та Полтавської областей в верхів'ях р. Коломак, яка впадає у р. Ворсклу, розселились родові поселення одного із племен скіфів-землеробів. **Коломацьке** гніздо поселень складалось із городища, розташованого в північно-західній частині с. Коломак, та чотирьох поселень. Із чотирьох поселень два розташовувалися на лівому березі р. Коломак біля с. Гвоздьове, а городище та два поселення – на правому березі біля м. Коломак (раніше с. Нова Іванівка) [27, рис. 2.26, 29, 30, 52, 77, 78]. **Високопільське** гніздо (Рис. 21, табл. 1.35) складається із чотирьох поселень біля с. Високопілля Валківського району на Харківщині [60, № 3, 23, 24, 28].

Культурні комплекси городищ і поселень племен скіфів-землеробів скіфського часу басейнів Сули, Псла та Сіверського Дінця надзвичайно близькі між собою. Головна відмінність, на думку В. Іллінської, «полягає в тому, що на Дінці технічною домішкою в глиняному тісті, з якого виготовився посуд, був переважно пісок, а на Сулі та Пслі – шамот. Але ці деталі залежали, очевидно, від особливостей місцевих глин та ремісничих навичок гончарів. Всі інші елементи надзвичайно близькі і не виходять за рамки окремих особливостей, які зустрічаються на сусідніх пам'ятках однієї і тієї ж території і культури». Далі дослідниця продовжує: «...подібні риси поховального обряду курганів Сули, Псла та Сіверського Дінця... цю подібність вдається простежити на місцевій ліпній кераміці з поховань» [19, с. 75]. В. Іллінська відзначає, що «пам'ятки всієї окресленої нами території належать одному народу,

Рис. 22.
Гнізда поселень скіфів-землеробів Лівобережжя Дніпра в басейнах рік Сейму, Сули, Псла, Ворскли та Сіверського Дінця

єдиному за своїм походженням, етнокультурною належністю й історичною долею. Населення Сули і Псла, з одного боку, та Сіверського Дінця – з другого, являє собою ніби два великих племінних угруповання з різними територіями проживання і деякими незначними відмінностями в культурі» [19, с. 75].

У V – першій половині IV ст. до н. е. політична й економічна ситуація на Лівобережжі була стабільнішою, ніж на Правобережжі. Саме в цей час спостерігається розквіт племінних структур – гнізд поселень Лівобережжя (Рис. 22), найвище піднесення економіки. Помітної перерви в розвитку місцевих племен у середині – другій половині V ст. до н. е. тут, на відміну від Правобережжя, дослідниками не спостерігається [9, с. 98; 32, с. 25–40].

Отже, на даному етапі на Лівобережжі Дніпра археологами виявлено 49 городищ і 133 поселення скіфів-землеробів VII–III ст. до н. е. У результаті проведеної роботи з вивчення і систематизації археологічних джерел локалізовані племінні гнізда поселень скіфів-землеробів у басейнах рік Сейму, Сули, Псла, Ворскли та Сіверського Дінця, у т. ч. 50 – у Полтавській, Сумській, Харківській і Чернігівській областях України та 9 – у Білгородській і Курській областях РФ (Табл. 1). Створена карта розміщення 59 гнізд виявлених поселень та городищ скіфів-землеробів (Рис. 22).

Доречно порівняти створену нами карту скіфів-землеробів з «контурною схемою концепції» слов'янської прабатьківщини Б. Рибаківа. В основі концепції покладені три ґрунтовно складені

різними дослідниками археологічні карти, які мають відношення до слов'янського етногенезу. Це – «карти тшинецько-комарівської культури XV–XIII ст. до н. е. (Рис. 23), ранньопшеворської і зарубинецької культур III ст. до н. е. – III ст. н. е. (Рис. 24) і карта слов'янської культури VI–VII ст. н. е. типу Прага-Корчак» [40, с. 210–211, мал. 54–56; 39, с. 182–196]. Наведена в статті карта слов'ян (Рис. 25) складена Р. Терпиловським, вона розширює третю карту Б. Рибаківа, бо, крім склавинів (Прага-Корчак), включає й антив пеньківської культури [45, с. 420–430, рис. 2].

Тотожність трьох карт (Рис. 23–25), між кінцевими хронологічними рубежами яких понад дві тисячі

Рис. 23. Праслов'яни в епоху бронзи. Тшинецько-комарівська культура. XV–XIII ст. до н. е. [40, рис. 54].

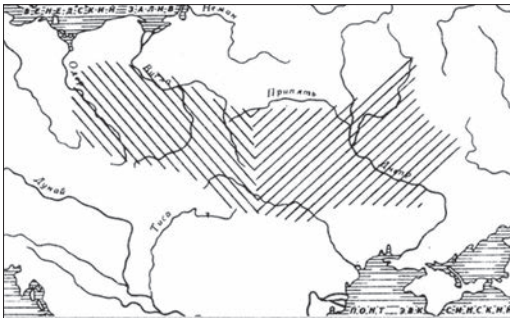

Рис. 24. Праслов'яни на рубежі н. е. Пшеворсько-зарубинецька культура. III ст. до н. е. – III ст. н. е. [40, рис. 55].

років, – важлива дороговказна нитка в пошуках того географічного плацдарму, на якому розвивалася історія слов'янства, вважає Б. Рибаківа. Але спочатку дослідник пропонує розглянути тривалість історичного життя племен кожної з культур, відображених трьома картами: тшинецько-комарівська – близько 400 років; пшеворсько-зарубинецька – 400 років; культура Прага-Корчак – 200 років. У результаті ми отримуємо близько тисячі років, коли ареал слов'янських племен, відображений на цих картах, був історичною реальністю [40, с. 213].

Для подальших досліджень всього слов'янського світу Б. Рибаківа слушно пропонує «взяти ту стійку територію, яка уже тричі, на трьох хронологічних зрізах, виявляла однаковість своїх основних контурів, ту, яку уже неодноразово називали батьківщиною праслов'янських племен» [41, с. 220].

Крім того, порівняння Б. Рибаківа карти племен скіфів-землеробів та скіфів-орачів геродотівського часу [41,

Рис. 25. Археологічні культури V–VII ст. [45, рис. 2]: 1 – пражська (склавини); 2 – пеньківська (анти); 3 – колочинська

с. 110–111, карта] із загальною картою слов'янських племен, перерахованих літописцем Нестором у XII ст., виявило, що «хронологічний діапазон між двома істориками – понад півтори тисячі років, проте абсолютно чітко виявляється певний збіг: там, де в геродотівський час розміщувались землероби..., в несторів час розміщуються племена (точніше, союзи племен)...» землеробів – літописних древлян, волинян, полян, бужан, сіверян (север) [41, с. 219–220]. Наявність найбільш архаїчної слов'янської гідроніміки, виявленої О. Трубаховим саме для цієї території, на думку Б. Рибаківа, також підтверджує праслов'янський характер скіфської землеробської культури борисфенітів (скіфів-землеробів) [41, с. 208].

На Лівобережжі Дніпра нащадками скіфів-землеробів та пізніших антів і венедів пеньківської та колочинської культур формується волинцевсько-роменська культура. Тепер вони представляють не скіфів-землеробів VII–III ст. до н. е., венедів, анто-склавинів III ст. до н. е. – VII ст., а їхніх генетичних спадкоємців, об'єднаних у новий союз племен, названий Нестором сіверянами [5, с. 86, рис. 43]. Літопис згадує розміщення племен союзу сіверян по річках – лівих притоках Дніпра: «... а другие седоша по Десне и по Семи, по Суле и нарекошася север» [33, с. 134]. «Це змішане антсько-склавинське населення дало сіверян – предків лівобережних українців», – про генетичне коріння нинішніх українців Лівобережжя слушно узагальнює В. Баран [5, с. 90]. Очевидно, що до союзу сіверянських племен входили окремі племена, які у вище локалізованих нами гніздах поселень жили в басейнах рік Сейму, Сули, Псла, Ворскли

та Сіверського Дінця з часів Геродота на Лівобережжі Дніпра і мали свої, уже забуті, назви.

Раніше в окремій монографії [49] нами було систематизовано розроблені різними дослідниками карти розмежування сіверян, древлян, полян, бужан, хорватів та інших літописних племен, а також карти металургії літописних племен, які певною мірою підтвердили результати, отримані О. Філюком при картографуванні топонімів, пов'язаних із виробництвом заліза [51], М. Кучерою – при вивченні ареалів городищ, що стали центрами ремесла в X ст. [25], та Т. Косміною – при картографуванні етнографічних типів українського житла XIX – початку XX ст. [23]. Практично чотири карти названих дослідників дали схожі результати розмежування літописних племен [49, рис. 10–12, 65; 51, с. 54–55; 25, рис. 1; 23, рис. 53], які, разом з тим, відповідають розміщенню східнослов'янських племен на карті Геродотової Скіфії Б. Рибаківа [41, с. 111]. Усе це свідчить про збереження територіального поділу слов'янських племен з часів раннього залізного віку до XX ст.

Порівняння розробленої в цьому дослідженні карти гнізд поселень скіфів-землеробів геродотівського часу (Рис. 22) із лівобережною частиною трьох карт слов'янської прабатьківщини Б. Рибаківа з доповненнями Р. Терпиловського (Рис. 23–25), а також із картою скіфів-землеробів (за В. Іллінською та О. Тереножкіним) [17а, карта № 3] показує, що всі вони в основному збігаються. Це означає, що на цій території України в XV–XIII ст. до н. е., VII–III ст. до н. е., III ст. до н. е. – III ст. н. е., VI–X ст. н. е. і XIX – на початку XX ст. постійно проживали племена слов'ян.

Щоб цілісно відслідкувати соціальний аспект етногенезу українського народу, потрібні подальші дослідження племінних гнізд поселень скіфів-землеробів Лівобережжя Дніпра в басейні

Десни і Дону, неврив у Верхньому Подніпров'ї, скіфів-орачів Правобережної України, а також гнізд поселень племен слов'янських археологічних культур інших періодів.

Таблиця 1

Гнізда поселень скіфів-землеробів Лівобережної України

№ гнізда	Назва гнізда, городища	Район	К-ть поселень	№ рис.	Джерело	Річка	Дата, ст. до н. е.
Полтавська область							
1	Більське	Котелевський	г+с	1	[1] рис. 1.26 [2] рис.2.5, ст. 49	Ворскла, Суша Грунь	7-3
2	Глинське	Зіньківський	2с	1	[1] рис. 1.27-28	Ворскла	7-3
3	Опішнянське	Опішнянський	г+4с	1	[1] рис. 1.12, 29-30, 35 [2] ст. 48, 85	Ворскла	7-6
4	Диканське	Диканський	5с	1	[1] рис. 1.31, 33, 36, 43 [2] ст. 54, 142	Ворскла	7-3
5	Стасівське	Диканський	7с	2	[1] рис.1.38-39, 42, 45-46, 48 [2] ст. 92, 96, 135	Ворскла	6-3
6	Патлаївське	Полтавський	4с	2	[1] рис. 1, 47, 49, 59, 61 [2] рис. 2, 83, ст. 94	Ворскла	7-6
7	Полтавське	Полтавський	2с	3	[1] рис. 1.50, 52 [2] ст. 92, 126	Ворскла	5-3
8	Мачуханське	Полтавський	2с	3	[1] рис. 1.54-55 [2] ст. 88	Ворскла	7-3
9	Пожежно-Балківське	Полтавський	2с	3	[1] рис. 1.56 [2] ст. 97-125	Ворскла	7-5
10	Ганжійське	Ново-Санжарський	3с	3	[1] рис. 1.53, 57, 62 [2] ст. 64, 83, 92	Ворскла	5-3
11	Солоницьке	Лубенський	3с	7	[2] рис. 2.44, 102, ст. 73, 133 [4] ст. 306	Сула	6-3
12	Малий В'язівок	Лубенський	г+с	7	[2] рис. 2.68, ст. 86	Сула	5-3
13	Литвяцьке	Лубенський	2с	7	[2] рис.2.6, 64, ст. 50, 84	Сула	5-3
14	Клепачівське	Лубенський	г+с	7	[2] рис. 2.60, 67, ст. 76, 86	струмок (Сула)	5-3
Харківська область							
15	Коропове	Зміївський	г+4с	19	[3] рис. 1.79-81, 84-85	С. Донець	6-3
16	Водянське	Зміївський	г+2с	19	[3] рис. 1.40-42	Уда	6-3
17	Новопокровське	Чугуївський	2с	19	[3] рис. 1.43-44	Уда	6-3
18	Чугуївське	Чугуївський	г+3с (г+3с)	19	[3] рис. 1.18-20, 55	С. Донець	6-3

19	Печенізьке	Печенізький	2с	19	[3] рис. 1.16-17	С. Донець	6-3
20	Хотімлянське	Вовчанський	4с	19	[3] рис. 1.12-14	С. Донець	6-3
21	Циркунове	Харківський	2с	19	[3] рис. 1.50-51	Харків	6-3
22	Гомільшанське	Зміївський	г+с	20	[3] рис. 1.78, 82	С. Донець	6-3
23	Гришківське	Зміївський	3с	20	[3] рис. 1.75-77	Мож	6-3
24	Мерефське	Харківський	г+2с	20	[3] рис. 1.70-72	Мерефа	6-5
25	Хорошівське	Харківський	г+с	20	[3] рис. 1.38-39	Уда	6-5
26	Покотилівське	Харківський	г+с	20	[3] рис. 1.53-54	Уда	6-3
27	Караванське	Харківський	2г+5с	20	[3] рис. 1.29, 64-67, 69 [2] рис. 2. 48	Уда	6-3
28	Подвірківське	Дергачівський	2с	20	[3] рис. 1.25-26	Уда	6-3
29	Пересічне	Дергачівський	2с	20	[2] рис. 2 [3] рис. 1.24	Уда	6-3
30	Огульцівське	Валківський	г+6с	20	[2] рис. 2 [3] рис.1.61-63	Мож	5-3
31	Шарівське	Валківський	5с	21	[5] № 31, 33, 67, 71-72	Мож	6-3
32	Ков'ягинське	Валківський	г+2с	21	[2] рис. 2. 3 [3] рис. 1.57-58	Мож	5-3
33	Валківське	Валківський	4с	21	[3] рис. 1.59-60	Мож	5-3
34	Кантакузівське	Валківський	г+3с	21	[5] № 18, 26, 27, 30	Мож	5-3
35	Високопільське	Валківський	4с	21	[5] № 3, 23, 24, 28	Коломак	
36	Коломацьке	Коломацький	г+4с	21	[2] рис. 2.26, 29 -30, 52, 77-78	Коломак	5-3
37	Гришкове	Коломацький	2г+2с	21	[2] рис. 2.37 [6] № 2, 8, 9	Коломак	5-3
Сумська область							
38	Ницахське	Тростянець- кий	г+с	4	[1] рис. 1.6, 18	Ворскла	5-3
39	Сосонківське	Охтирський	2г+с	4	[1] рис. 2.8, 19	Ворскла	5-3
40	Охтирське	Охтирський	2с	4	[1] рис. 1.21, 22	Ворскла	5-3
41	Хухринське	Охтирський	2с	4	[1] рис. 1, 9, 61	Ворскла	6-3
42	Ромненське	Ромненський	г+с	8	[2] рис. 2.96, ст. 128	Сула	5-3
43	Божківське	Кролевецький	2г+с	9	[2] рис. 2.57, ст. 81; [7] рис. 1, ст. 283	Сейм	6-4
44	Ворголівське	Кролевецький	г+с	9	[2] рис. 2.23, 63, ст. 59, 84	Сейм	6-4
45	Вікторівське	Глухівський	3г	10	[7] рис. 1, ст. 280	Сейм	7-5
46	Ховзівське	Путивльський	2г+с	10	[2] рис. 2.115, ст. 138; [7] рис. 1.57, ст. 283	Сейм	6-4
47	Волинцівське	Путивльський	3г+с	10	[2] рис. 2.22, 62, 104, ст. 59, 84, 134	Сейм	6-4
48	Велико- рибицьке	Сумський	г+с	14	[2] рис. 2.20, ст. 56, 58	Псел	6-4
49	Пристаїлов- ське	Лебединський	г+с	15	[2] рис. 2.80, 81, ст. 93 [7] рис. 1, ст. 283	Псел	6-4

Білгородська область РФ							
50	Борисівське	Борисівський	г+2с	5	[1] рис. 1.1, 2, 15	Ворскла	6-3
51	Серетинське	Яковлевський	3с	6	[1] рис. 1.3, 4, 75	Ворскла	6-3
52	Сабинінське	Гостишівський	г+3с	18	[2] рис. 2.99 [3] рис. 1.1-3	С. Донець	5-3
Курська область РФ							
53	Корочкинське	Курський	г+с	16	[2] рис. 2.39, 40, ст. 72, 73	Псел	
54	Довгий Колодязь	Біловський	2г+с	16	[2] рис. 2.54, 55, ст. 79, 80	Псел	
55	Бушменське (Шмиреве)	Ободянський	2г+2с	17	[2] рис. 2.36, 58, 108, ст. 69, 81, 135	Рибінка, Псел	
56	Картамишівське	Ободянський	2г	17	[2] рис. 2.49, ст. 75	Псел	
57	Рильське	Рильський	2г	12	[2] рис. 2.97-98, ст. 129-131	Сейм	
58	Ліщинівське	Рильський	2г+с	13	[2] рис. 2.61, 110, ст. 83, 136	Сейм	
Чернігівська область							
59	Шабалинівське	Коропський	г+с	11	[2] рис. 2.122, ст. 142	Сейм	6-4
Умовні позначення: г – городище; с – селище.							
<p>[1] Ковпаненко Г. Т. Племена скіфського часу на Ворсклі. Київ: Наук, думка, 1967. 188 с.</p> <p>[2] Ляпушкин И. И. Днепровское лесостепное Левобережье в эпоху железа. <i>Материалы и исследования по археологии СССР</i>. Москва–Ленинград: Издательство Академии наук СССР, 1961. № 104. 382 с.</p> <p>[3] Шрамко Б. А. Поселення скіфського часу в басейні Дінця. <i>Археологія</i>. 1962. Т. 14. С. 135–155.</p> <p>[4] Ильинская В. А., Тереножкин А. И. Скифия VII–IV вв. до н. э. Киев: Наукова, думка, 1983. 377 с.</p> <p>[5] https://uk.wikipedia.org/wiki/Пам'ятки_археології_Валківського_району</p> <p>[6] https://uk.wikipedia.org/wiki/Пам'ятки_археології_Коломацького_району</p> <p>[7] Каравайко Д. В. Исследование городищ Путивльского Посеймья 2016 г.: Итоги и перспективы. <i>Археологія і давня історія України</i>. Київ, 2017. Вип. 2. С. 279–291.</p>							

ЛІТЕРАТУРА

- Алихова А. Е. Древние городища Курского Посеймья. *Материалы и исследования по археологии СССР*. 1962. № 113. С. 86–104.
- Артамонов М. И. Этнос и археология. Тезисы докладов на теоретическом семинаре. ЛОИА АН СССР. Ленинград, 1969. С. 5–8.
- Археологія Української РСР: у 3 т. Київ, 1971. Т. 1. 502 с.

- Баран В. Д. Слов'яни у другій половині I тис. н. е. *Давня історія України*. Київ, 2000. Т. 3. С. 61–104.
- Баран В. Д., Баран Я. В. У пошуках джерел українського народу: вибр. наук. праці / упоряд. Ю. Фігурний. Київ: ННДІУ, 2011. 800 с.
- Березанская С. С. Северная Украина в эпоху бронзы. Киев, 1982. 212 с.

7. Березанська С. С., Отрошенко В. В. Суспільний устрій. *Давня історія України*. Київ, 1997. Т. 1. С. 384–529.
8. Бессонова С. С. Культура населення Північного Причорномор'я за скіфської доби. *Давня історія України*. Київ, 1998. Т. 2. С. 128–153.
9. Бессонова С. С. Населення лісостепової смуги Північного Причорномор'я. *Давня історія України*. Київ, 1998. Т. 2. С. 81–107.
10. Блаватский В. Д. Очерки военного дела в античных государствах Северного Причерноморья. Москва, 1954. 164 с.
11. Бойко Ю. Н. Социальный состав населения бассейна р. Ворсклы в скифское время (VII–III вв. до н. э.); автореф. дисс. канд. ист. наук. Харьков, 1986. 20 с.
12. Гавриш П. Я. Некоторые вопросы ранней истории населения среднего течения Псла в скифское время. *Киммерийцы и скифы*. Мелитополь, 1992. С. 24–26.
13. Генинг В. Ф. Этнический процесс в первобытности. Свердловск, 1970. 127 с.
14. Гимбутас М. Славяне. Сыны Перуна. Москва, 2004. 302 с.
15. Гурина Н. Н. К вопросу об этнокультурных областях лесной и лесостепной зоны европейской части СССР в эпоху неолита. *VIII Международный конгресс антропологических и этнографических наук*. Москва, 1967. С. 86–92.
16. Ильинская В. А. Может ли Бельское городище быть городом Гелонимом. *Скифы и сарматы*. Киев, 1977. С. 73–95.
17. Ильинская В. А., Тереножкин А. И. Скифия VII–IV вв. до н. э. Киев, 1983. 377 с.
- 17а. Ильинская В. А., Тереножкин А. И. Скифия. *Археология Украинской ССР*: в 3 т. Киев, 1986. Т. 2. С. 43–134.
18. Ильинская В. А. Скифский период в Днепровском Лесостепном Левобережье: автореф. дисс. докт. ист. наук. Киев, 1971. 56 с.
19. Іллінська В. А. Басівське городище. *Археологія*. 1965. Т. 18. С. 48–76.
20. Іллінська В. А. Про походження та етнічні зв'язки племен скіфської культури Посульсько-Донецького Лісостепу. *Археологія*. 1966. Т. 20. С. 152–171.
21. Іллінська В. А. Розвідка пам'яток скіфського часу на Посуллі. *АП*. 1949. Т. 3. С. 139–147.
22. Ковпаненко Г. Т. Племена скіфського часу на Ворсклі. Київ, 1967. 188 с.
23. Космина Т. В., Миронов В. В., Наулко В. В. Украинцы. *Этнография восточных славян. Очерки традиционной культуры*. Москва, 1987. С. 101–186.
24. Круц В. О. Світ землеробів. *Давня історія України*: в 3-х томах. Київ, 1997. Т. 1. С. 234–273.
25. Кучера М. П. Исторична географія східнослов'янських племен між Саном та Дніпром за даними городищ VIII–X ст. *Етнокультурні процеси в Південно-Східній Європі в I тисячолітті н. е.* Київ; Львів, 1999. С. 106–114.
26. Либеров П. Д. Памятники скифского времени в бассейне Северского Донца. *Материалы и исследования по археологии СССР*. 1962. № 113. С. 15–67.
27. Ляпушкин И. И. Днепровское лесостепное Левобережье в эпоху железа. *Материалы и исследования по археологии СССР*. 1961. № 104. 382 с.
- 27а. Мавродин В. В., Фроянов И. Я. Об общественном строе восточных славян VIII–IX вв. в свете археологических данных. *Проблемы археологии*: сб. ст. в память проф. М. И. Артамонова. Ленинград, 1978. Вып. 2. С. 125–132.
28. Максимов Е. В. Зарубинецкая культура на территории Украинской ССР. Киев, 1982. 183 с.
29. Медведев А. П. Ранний железный век Лесостепного Подонья (археология и этнокультурная история): автореф. дисс. докт. ист. наук. Москва, 1997. 32 с.
30. Мозолевський Б. М. Етнічна географія Скіфії. Київ, 2013. 168 с.
31. Морган Л. Г. Древнее общество, или Исследование линий человеческого прогресса от дикости через варварство к цивилизации. Ленинград, 1934. 350 с.
32. Моруженко А. А. Историко-культурная общность лесостепных племен

- междуречья Днестра и Дона в скифское время. *Советская археология*. 1989. № 4. С. 25–40.
33. Моця О. П. Південна «Руська земля». Київ, 2007. 264 с.
34. Нидерле Л. Славянские древности. Москва, 1956. 451 с.
35. Пассек Т. С. Периодизация трипольских поселений. *МИА*. Москва–Ленинград, 1949. Вып. 10. 248 с.
36. Першиц А. И., Монгайт А. Л., Алексеев В. П. История первобытного общества. Москва, 1974. 223 с.
37. Петренко В. Г. Локальные группы скифообразной культуры Лесостепи Восточной Европы: Степи евразийской части СССР в скифо-сарматское время. *Археология СССР*. Москва, 1989. С. 67–80.
- 37а. Петров В. П. Етногенез слов'ян. Джерела, етапи розвитку і проблематика. Київ, 1972. 214 с.
38. Радзиевская В. Е. Основные итоги раскопок Коломакского городища. *История и археология Слободской Украины*. Харьков, 1992. С. 177–179.
39. Рыбаков Б. А. Исторические судьбы праславян. *История, культура, этнография и фольклор славянских народов*. Москва, 1978. С. 182–196.
40. Рыбаков Б. А. Язычество древних славян. Москва, 2002. 592 с.
41. Рыбаков Б. А. Геродотова Скифия. Москва, 1979. 247 с.
42. Скорий С. А. Населення лісостепу України за кіммерійської доби (X – початок VII ст. до н. е.). *Давня історія України*. Київ, 1998. Т. 2. С. 21–33.
43. Смирнова Г. И. Культурно-исторические процессы в бассейне Среднего Днестра в конце II – первой половине I тысячелетия до н. э.: дисс. докт. ист. наук. Киев, 1990. 41 с.
44. Тереножкин А. И. Предскифский период на Днепровском Правобережье. Киев, 1961. 248 с.
45. Терпиловский Р. В. Некоторые дискуссионные проблемы археологии и истории ранних славян. *STRATUMplus*. Санкт-Петербург–Кишинев–Одесса–Бухарест, 2001–2002. № 5. С. 420–430.
46. Тимошук Б. А. Восточнославянская община в VI–X вв. н. э. Москва, 1990. 185 с.
47. Трачук О. В. Племя та родоплемінний лад у східних слов'ян. *Ремесла та промисли Поліської зони*. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції. Малин, 2019. С. 41–58.
48. Трачук О. В. Хто спалював трипільські поселення: скотарі Степу чи землероби Лісостепу? *Українознавство*. 2021. № 3. С. 48–71.
49. Трачук О. В. Чорна металургія в соціально-економічному житті східних слов'ян на території України (друга половина V – X ст.). Київ, 2017. 308 с.
50. Трачук О. Рід та родоплемінний лад у східних слов'ян. *Наукові записки з української історії*: зб. наук. статей. Переяслав-Хмельницький, 2016. Вип. 39. С. 3–11.
- 50а. Третьяков П. Н. Восточнославянские племена. 2-е изд. Москва, 1953. 312 с.
- 50б Третьяков П. Н. Древности второй и третьей четверти I тыс. н. э. в Верхнем и Среднем Подесенье. *Раннесредневековые восточнославянские древности*. Ленинград, 1974. С. 40–118.
51. Філюк О. В. Добування заліза в південноруських землях IX–XIII ст. Київ, 2012. 304 с.
52. Шрамко Б. А. Городище скифского времени у с. Караван на Харьковщине. *КСИА АН УССР*. 1957. Вып. 7. С. 60–61.
53. Шрамко Б. А. Древности Северского Донца. Харьков, 1962. 404 с.
54. Шрамко Б. А. Курган и городище у с. Циркуны. *КСИИМК*. 1956. Вып. 63. С. 56–108.
55. Шрамко Б. А. Нові дані про господарство скіфської епохи. *Вісник ХДУ*. 1966. № 17. С. 73–82.
56. Шрамко Б. А. Поселення скіфського часу біля станції Шовкової. *Археологія*. 1964. Т. 16. С. 181–190.
57. Шрамко Б. А. Поселення скіфського часу в басейні Дінця. *Археологія*. 1962. Т. 14. С. 135–155.

58. Шрамко Б. А., Фомин Л. Д., Солнцев Л. А. Начальный этап обработки железа в Восточной Европе (доскифский период). *Советская археология*. 1977. № 1. С. 30–74.

59. Шрамко Б. А. Бельское городище скифской эпохи (город Гелон). Киев, 1987. 182 с.

60. URL: [uk.wikipedia.org/wiki/ пам'ятки археології Валківського району](http://uk.wikipedia.org/wiki/пам'ятки_археології_Валківського_району).

REFERENCES

1. ALIKHOVA, A (1962). Ancient Settlements of the Kursk Seym Area. *Materials and Research on Archaeology of the USSR*. (113), pp. 86–104. [in Rus.]
2. ARTAMONOV, M. (1969). Ethnos and Archaeology. Abstracts of reports at the Theoretical Seminar. *LOIA AN SSSR*, Leningrad, pp. 5–8. [in Rus.]
3. *Archaeology of the Ukrainian SSR* (1971). 3 vols. Kyiv, Vol. 1. 502 p. [in Ukr.]
4. BARAN, V. (2000). Slavs in the Second Half of the first millennium AD. *Ancient History of Ukraine*. Kyiv, Vol. 3, pp. 61–104. [in Ukr.]
5. BARAN, V., BARAN, Ya., FIIHURNI, Yu., comp., (2011). In Search of Sources of the Ukrainian People: Selected Scientific Works. Kyiv, NRIUS, 800 p. [in Ukr.]
6. BEREZANSKAIA, S. (1982). *Northern Ukraine in the Bronze Age*. Kyiv, 212 p. [in Ukr.]
7. BEREZANSKA, S., OTROSHCHENKO, V. (1997). Social System. *Ancient History of Ukraine*. Kyiv. Vol. 1, pp. 384–529. [in Ukr.]
8. BESSONOVA, S. (1998). The Culture of the Population of the Northern Black Sea Region during the Scythian period. *Ancient History of Ukraine*. Kyiv. Vol. 2, pp. 128–153. [in Ukr.]
9. BESSONOVA, S. (1998). Population of the Forest-Steppe Strip of the Northern Black Sea Coast. *Ancient History of Ukraine*. Kyiv. Vol. 2, pp. 81–107. [in Ukr.]
10. BLAVATSKIY, V. (1954). *Essays on Military Affairs in the Ancient States of the Northern Black Sea Coast*. Moscow, 164 p. [in Rus.]
11. BOIKO, Yu. (1986). *Social Composition of the Population of the Vorskla River Basin in Scythian Times (the 7th–3rd Centuries BC)*. [Abstract of thesis for Candidate of Sciences degree in History]. Kharkiv, 20 p. [in Ukr.]
12. HAVRYSHCH, P. (1992). Some Questions of the Early History of the Population of the Middle Reaches of the Psalter in Scythian Times. *Cimmerians and Scythians*. Melitopol, pp. 24–26. [in Ukr.]
13. GENING, V. (1970). *Ethnic Process in Antiquity*. Sverdlovsk, 127 p. [in Rus.]
14. GIMBUTAS, M. (2004). *Slavs. Sons of Perun*. Moscow, 302 p. [in Rus.]
15. GURINA, N. (1967). On the Question of Ethnocultural Areas of the Forest and Forest-Steppe Zone of the European part of the USSR in the Neolithic Era. *The 8th International Congress of Anthropological and Ethnographic Sciences*. Moscow, pp. 86–92. [in Rus.]
16. ILINSKAYA, V. (1977). Can Velsk Settlement Be the City of Gelon. *Scythians and Sarmatians*. Kyiv, pp. 73–95. [in Rus.]
17. ILINSKAYA, V., TERENOZHKIN, A. (1983). *Scythia in the 7th–4th Centuries BC*. Kyiv, 377 p. [in Rus.]
- 17a. ILINSKAYA, V., TERENOZHKIN, A. (1986). *Scythia. Archaeology of the Ukrainian SSR: 3 Vols*. Kyiv. Vol. 2, pp. 43–134. [in Ukr.]
18. ILLINSKA, V. (1971). *Scythian Period in the Dnieper Forest-Steppe Left Bank*. [Abstract of thesis for Doctor of Sciences degree in History]. Kyiv, 56 p. [in Ukr.]
19. ILLINSKA, V. (1965). Basivske Settlement. *Archaeology*. Vol. 18, pp. 48–76. [in Ukr.]
20. ILLINSKA, V. (1966). On the Origin and Ethnic Ties of the Tribes of the Scythian Culture of the Posul-Donetsk Forest-Steppe. *Archaeology*, Vol. 20, pp. 152–171. [in Ukr.]
21. ILLINSKA, V. (1949). Exploration of Scythian Monuments in Posulli. *AP*, Vol. 3, pp. 139–147. [in Ukr.]
22. KOVPANENKO, H. (1967). *Tribes of Scythian Times in Vorskla*. Kyiv, 188 p. [in Ukr.]
23. KOSMINA, T., MIRONOV, V., NAULKO, V. (1987). *Ukrainians. Ethnography of the Eastern Slavs. Essays on Traditional Culture*. Moscow, pp. 101–186. [in Rus.]

24. KRUTS, V. (1997). The world of farmers. *Ancient History of Ukraine in Three Volumes*. Kyiv. Vol.1, pp. 234–273. [in Ukr.]
25. KUCHERA, M. (1999). Historical Geography of East Slavic Tribes Between the San and the Dnieper according to the Settlements of the 8th–10th Centuries. *Ethnocultural processes in South-Eastern Europe in the First Millennium BC*. Kyiv; Lviv, pp. 106–114. [in Ukr.]
26. LIBEROV, P. (1962). Monuments of Scythian Times in the Basin of the Seversky Donets. *Materials and Research on the Archaeology of the USSR*, (113), pp. 15–67. [in Rus.]
27. LIAPUSHKIN, I. (1961). Dnieper Forest-Steppe Left Bank in the Iron Age. *Materials and Research on the Archeology of the USSR*, (104), 382 p. [in Rus.]
- 27a. MAVRODIN, V., FROYANOV, I. (1978). On the Social Structure of the Eastern Slavs of the 8th–9th Centuries in the Light of Archaeological Evidence. *Problems of Archaeology: Col. Art. in Memory of Prof. M. I. Artamonova*. Leningrad, (2), pp. 125–132. [in Rus.]
28. MAXIMOV, Ye. (1982). *Zarubinets Culture in the Ukrainian SSR*. Kyiv, 183 p. [in Ukr.]
29. MEDVEDEV, A. (1997). *Early Iron Age of the Forest-Steppe Podonia (Archaeology and Ethnocultural History)*: [Abstract of thesis for Doctor of Sciences in History]. Moscow, 32 p. [in Rus.]
30. MOZOLEVSKIY, B. (2013). *Ethnic Geography of Scythia*. Kyiv, 168 p. [in Ukr.]
31. MORGAN, L. (1934). *Ancient Society or the Study of the Lines of Human Progress from Savagery through Barbarism to Civilization*. Leningrad, 350 p. [in Rus.]
32. MORUZHENKO, A. (1989). Historical and Cultural Community of Forest-Steppe Tribes between the Dnieper and Don Rivers in Scythian Times. *Soviet Archaeology*, (4), pp. 25–40. [in Rus.]
33. MOTSIYA, O. (2007). *Southern “Russian Land”*. Kyiv, 264 p. [in Ukr.]
34. NIEDERLE, L. (1956). *Slavic Antiquities*. Moscow, 451 p. [in Rus.]
35. PASSEK, T. (1949). Periodization of Tripoli Settlements. *MIA*, Vol. 10. Moscow-Leningrad, 248 p. [in Rus.]
36. PERSHITS, A., MONGAIT, A., ALEKSEYEV, V. (1974). *History of Primitive Society*. Moscow, 223 p. [in Rus.]
37. PETRENKO, V. (1989). Local Groups of Scythian Culture Forest-Steppes of Eastern Europe: Steppes of the Eurasian Part of the USSR in the Scythian-Sarmatian Time. *Archaeology of the USSR*. Moscow, pp. 67–80. [in Rus.]
- 37a. PETROV, V. (1972). *Ethnogenesis of Slavs. Sources, Stages of Development and Issues*. Kyiv, 214 p. [in Ukr.]
38. RADZIYEVSKAYA, V. (1992). The Main Results of the Excavations of the Kolomak Settlement. *History and Archaeology of Sloboda Ukraine*. Kharkov, pp. 177–179. [in Ukr.]
39. RYBAKOV, B. (1978). Historical Destinies of the Proto-Slavs. *History, Culture, Ethnography, and Folklore of the Slavic Peoples*. Moscow, pp. 182–196. [in Rus.]
40. RYBAKOV, B. (2002). *Paganism of the Ancient Slavs*. Moscow, 592 p. [in Rus.]
41. RYBAKOV, B. (1979). *Herodotus’ Scythia*. Moscow, 247 p. [in Rus.]
42. SKORYI, S. (1998). Population of the Forest-Steppe of Ukraine during the Cimmerian Period (10th – Beginning of the 7th Century BC). *Ancient History of Ukraine*. Kyiv. Vol. 2, pp. 21–33. [in Ukr.]
43. SMIRNOVA, G. (1990). *Cultural and Historical Processes in the Middle Dniester Basin in the Late 2nd – First Half of the 1st Millennium BC*. [Thesis of Doctor of Sciences degree in History]. Kyiv, 41 p. [in Ukr.]
44. TEREZOZHKIN, A. (1961). *Pre-Scythian Period on the Dnieper Right Bank*. Kyiv, 248 p. [in Ukr.]
45. TERPILOVSKIY, P. (2001–2002). Some Debatable Problems of Archaeology and History of the Early Slavs. *STRATUMplus*, (5). St. Petersburg-Chisinau-Odessa-Bucharest, pp. 420–430. [in Mold.]
46. TIMOSHCHUK, B. (1990). East Slavic Community in the 6th–10th Centuries. AD. Moscow, 185 p. [in Rus.]

47. TRACHUK, O. (2019). Tribe and Tribal System of the Eastern Slavs. *Crafts and Trades of Polissia Zone*. Proceedings of the All-Ukrainian Scientific Conference. Malyn, pp. 41–58. [in Ukr.]
48. TRACHUK, O. (2021). Who Burned Trypillia Steppe Herders or Forest-Steppe Farmers? *Ukrainoznavstvo* (Ukrainian Studies), (3), pp. 48–71. [in Ukr.]
49. TRACHUK, O. (2017). Ferrous Metallurgy in the Socio-Economic Life of the Eastern Slavs in Ukraine (second half of the 5th–10th Centuries). Kyiv, 308 p. [in Ukr.]
50. TRACHUK, O. (2016). Gender and Tribal System of the Eastern Slavs. *Scientific Notes on Ukrainian History: Col. Scientific Articles*. Vol. 39. Pereiaslav-Khmelnytskyi, pp. 3–11. [in Ukr.]
- 50a. TRETAYAKOV, P. (1953). *East Slavic Tribes*. 2nd ed. Moscow. 312 p. [in Rus.]
- 50b TRETAYAKOV, P. (1974). Antiquities of the Second and Third Quarters of the 1st Millennium AD in the Upper and Middle Desna Ares. *Early Medieval East Slavic Antiquities*. Leningrad, pp. 40–118. [in Rus.]
51. FILIUK, O. (2012). *Extraction of Iron in the Southern Rus Lands of the 9th–13th Centuries*. Kyiv, 304 p. [in Ukr.]
52. SHRAMKO, B. (1957). Scythian Settlement near the Village of Caravan in Kharkiv Region. *KSIA AN USSR*, Vol. 7, pp. 60–61. [in Ukr.]
53. SHRAMKO, B. (1962). *Antiquities of the Seversky Donets*. Kharkiv, 404 p. [in Ukr.]
54. SHRAMKO, B. (1956). *Mound and Settlement near Zirkuny Village*. *KSIIIMK*, Vol. 63, pp. 56–108. [in Rus.]
55. SHRAMKO, B. (1966). New Data on the Economy of the Scythian Era. *Bulletin of KSU*, (17), pp. 73–82. [in Rus.]
56. SHRAMKO, B. (1964). Scythian Settlement near Shovkova Station. *Archaeology*. Vol. 16, pp. 181–190. [in Ukr.]
57. SHRAMKO, B. (1962). Settlement of Scythian Times in the Basin of the Donets. *Archaeology*. Vol. 14, pp.135–155. [in Ukr.]
58. SHRAMKO, B., FOMIN, L., SOLN-TSEV, L. (1977). The Initial Stage of Iron Processing in Eastern Europe (pre-Scythian period). *Soviet archaeology*, (1), pp. 30–74. [in Rus.]
59. SHRAMKO, B. (1987). *Bielske Settlement of the Scythian Era (the City of Helon)*. Kyiv, 182 p. [in Ukr.]
60. [Online] Available at: uk.wikipedia.org/wiki/monuments_of_archeology_of_Valkivsk_District. [in Ukr.]